

В.М.Горобець*

**ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА ГЕТЬМАНАТУ
ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ 50-Х рр. XVII ст.:
ВПЛИВИ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО ПРОТИСТОЯННЯ В УКРАЇНІ
ТА ТРАНСФОРМАЦІЙ РЕГІОНАЛЬНИХ ГЕОПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ**

У статті аналізуються тенденції розвитку зовнішньополітичної діяльності гетьманських урядів Богдана Хмельницького та Івана Виговського від часу укладення союзного договору з Москвою 1654 р. до зриву Гадяцької угоди з Річчю Посполитою 1659 р.

Українська революція ранньомодерної доби, поза всяким сумнівом, не лише стала однією з рубіжних віх історичного минулого українського народу, а й справила потужний вплив на долі багатьох його сусідів. Адже події середини другої половини XVII ст. істотно позначилися на перебігу політичних процесів у всьому центрально-східному європейському регіоні. На політичній карті Європи з'явилося нове державне утворення – Українська козацька держава (самоназва – Військо Запорозьке). Польсько-Литовська держава не лише втратила значну частину своїх "східних кресів", а й суттєво підупала у військово-політичному відношенні. Натомість Російська держава здобула Лівобережну Україну, поширила вплив, а згодом і підпорядкувала собі Запорозьку Січ і, найголовніше, добилася рішучого перелому на свою користь у давньому суперництві з Річчю Посполитою та заволоділа стратегічною ініціативою, отримавши сприятливі умови для успішного просування на Захід і побудови Російської імперії.

Проте перш, ніж це сталося, на теренах України протягом кількох десятиліть розгорталася надзвичайно жорстоке політико-військове протистояння, в ході якого далеко не останню і зовсім не пасивну роль відіграло українське козацтво як новий "руський" (згідно з тогочасною лексикою) політичний народ. Уже на самому початку революції, коли козацтво заявило про себе як про реальну контреліту Речі Посполитої (або, принаймні, її регіональну контреліту), яка усвідомлювала свою етнічну та релігійну ідентичність, конфлікт набув характерних ознак політичного сепаратизму, актуалізувавши тим самим тісний зв'язок подій в Україні із зовнішньополітичними факторами. Надалі усвідомлення необхідності розбудови Гетьманату, як окремишнього політико-адміністративного організму та, відповідно, легітимації нової, козацької, еліти України — неминуче висунуло на передній план проблему пошуку необхідного для тих умов місця нового державного утворення в структурі міжнародних взаємин, а враховуючи особливості функціонування ранньомодерного суспільства та способів його політичної організації пошуку шляхів узаконення певних стосунків із правлячими легітимними династіями тогочасної Європи. Саме від того, на чий бік і, що не менш важливо, на яких умовах схилиться козацька еліта, значною мірою залежав не лише напрям розвитку Української держави, а й до певної міри всієї Центрально-Східної Європи.

Аналізуючи шляхи розв'язання цієї проблеми наприкінці 50-х рр. XVII ст., варто насамперед зазначити, що у той час структуру міжнародної рівноваги Центрально-Східної Європи визначали дві хвилі геополітичних перегруповань, спричинені укладенням Переяславсько-Московської угоди 1654 р. Війська Запорозького з російським царем.

* Горобець Віктор Миколайович – д-р іст. наук, провід. наук. співроб., завідувач центру соціальної історії Інституту історії України НАНУ.

Першою реакцією на Переяслав у сфері геополітичних перегрупувань став перехід Кримського ханату з табору союзників України до табору її противників, що засвідчило укладення військово-політичного союзу хана з польським королем. Наступна ж хвиля перегрупувань була пов'язана з оголошенням Швецією війни польському королю, що також являло собою відповідь одного з найважливіших геополітичних гравців тогочасної Центрально-Східної Європи на українсько-російський договір та, особливо, його перші результати – значні успіхи союзників у війні проти польського короля на землях Великого князівства Литовського і просування Москви до Балтики.

Усе це творило в регіоні принципово нову геополітичну реальність, яка вимагала від гетьманського уряду Богдана Хмельницького реалізації також принципово нових зовнішньополітичних концепцій. У чому ж полягала їх суть?

Основним методом реалізації поставленого українським керівництвом завдання утвердження Гетьманату як повноправного суб'єкта міжнародних процесів і зміцнення внутрішнього становища козацької верстви як нової політичної еліти Європи в той час визначаються насамперед наступальні українсько-російські військові операції, здійснювані в рамках угоди 1654 р. Із метою гарантування безпеки південних кордонів офіційний Чигирин активізує дипломатичні контакти з Османською Портою та Придунайськими князівствами. У відносинах із Кримом превалюють методи опосередкованого тиску (через Стамбул) та військової блокади силами південних полків, запорожців, а також донських козаків і калмиків, які перебували на службі московського царя. Як один із пріоритетних напрямів української зовнішньої політики протягом літа – першої половини осені 1655 р. розглядається курс на військову кооперацію зі Швецією¹.

Ще більше загострили політичну ситуацію в регіоні значні військові успіхи шведів. Легкість здобутих ними перемог та, що найголовніше, їх суспільно-політичне тло (добровільне визнання польською шляхтою протекції Карла X Густава) ускладнили діалог України зі Швецією, спричинили появу ультимативних вимог керівництва останньої щодо обмеження поширення козацьких впливів. Конфлікт інтересів сторін, що розвивається на тлі наростання напруження в українсько-російських стосунках і вторгнення кримських орд у південні райони України, восени 1655 р. зумовлюють відхід українських військ із Галичини. Водночас шведський фактор стимулює відновлення союзних відносин між Україною та Кримом, що відбувається 12 (22) листопада 1655 р. під Озерною. Нова союзна угода передовсім відповідала інтересам обох країн і разом із тим сприяла подоланню деморалізації польської влади, що в тих умовах також відповідало українським інтересам².

Уклавши восени 1655 р. із кримським ханом Озернянську угоду, Б.Хмельницький робить спробу впровадити в життя біполярну модель зовнішньополітичної орієнтації України, а саме: налагодити союзницькі стосунки з Кримом при збереженні протекції московського царя.

У підходах до розв'язання проблеми українсько-польського конфлікту превалюють політичні методи. Використовуючи внутрішню нестабільність у Речі Посполитій, спричиненій шведським "потопом", гетьманський уряд прагне схилити її керівництво до визнання здобутків визвольної боротьби козацтва, причому з цією метою проводить консультації з впливовими польськими політиками в оточенні Карла X Густава й водночас активно демонструє готовність до ведення політичного діалогу з представниками Яна Казимира. Як своєрідну програму-максимум тогочасної зовнішньополітичної діяльності України варто розцінювати плани Б.Хмельницького щодо створення антитурецького альянсу європейських держав (у тому числі України, Росії та Швеції), що забезпечувало б міжнародне визнання Української держави і відволікало б сили головних суб'єктів геополітичної рівноваги Центрально-Східної Європи від ескалації регіональних конфліктів.

Невизначеність перспектив розвитку міжнародної ситуації в Центрально-Східній Європі внаслідок зав'язування тут складного, багаторівневого вузла геополітичних суперечностей, яка диктувала лінію поведінки головних суб'єктів тогочасної регіональної політики наприкінці 1655 р., залишалася домінуючим фактором міжнародних взаємин і впродовж першої половини 1656 р. Причому поступове затухання бойових операцій на теренах Центрально-Східної Європи супроводжується посиленням активізації дипломатичної діяльності сторін. Так, генеральний писар Війська Запорозького І. Виговський у листі до львівського коменданта К. Гродзиського від 1 лютого 1656 р. із цього приводу зазначав: "... З різних сторін трохи не щодня приходять сюди послі: з Угорщини, з Волощини, від хана й. м..."³.

Міжнародні взаємини ще більше ускладнюються з початком польсько-російського мирного процесу (весна 1656 р.). Варто зауважити, що офіційна Москва розпочала пошук шляхів примирення з польським королем передовсім через побоявання допустити істотне зміцнення позицій свого давнішого суперника – Шведського королівства, війська якого на кінець 1655 р. завоювали більшу частину Речі Посполитої. Зрозуміло, що ще більше, ніж Москва, у перемир'ї була зацікавлена Варшава, збройні сили якої виявилися неспроможними стримати наступ легіонів Карла X Густава. Насамперед схильність до пошуку компромісу з Москвою виявляла впливова у Великому князівстві Литовському партія Госевського-Сапег. Бойові операції царського війська та козацьких формувань наказного гетьмана І. Золотаренка на білорусько-литовському фронті в другій половині 1654–1655 рр. призвели до того, що більшість територій князівства зі столицею включно перебувала під контролем російської та української військової адміністрацій.

Ще однією вкрай зацікавленою польсько-російським замиренням стороною виступало Австрійське цісарство. Це пояснювалося тією обставиною, що офіційний Відень дивився на розвиток подій у північній війні насамперед із точки зору власних геополітичних інтересів. Отож, кожен тріумф Карла X Густава на півночі Польщі в цісарському оточенні сприймали як зростання могутності союзника шведів і непримиренного суперника іспанських Габсбургів – французької монархії, а отже, порушення геополітичної рівноваги в Європі на користь антигабсбурзької коаліції. З огляду на небезпеку занепаду позицій Габсбурзького дому та натомість посилення ролі Версальського двору найбільш ефективним було б негайне надання Віднем військової допомоги Речі Посполитій у її боротьбі зі Швецією. Однак дипломати з оточення Фердинанда III, зважаючи на умови Вестфальського миру, такий напрям розвитку подій у регіоні вважали поки що передчасним і свій вибір зупинили на іншому, сприйнятливішому з точки зору інтересів австрійської політики варіанті – примиренні Польщі з Росією та спрямування їхніх спільних зусиль проти шведів.

Із метою реалізації нових миротворчих намірів цісарського уряду з Відня до Москви вирушили Аллегретта де Аллегретіс і Йоганн Дітріх фон Лорбах, а Яну Лещинському та Яну Вельопольському, котрі прибули замість Єжи Любомирському до цісарської столиці, було влаштовано досить приязну зустріч⁴.

У Москві австрійські посередники запропонували уряду Олексія Михайловича укласти мир із Річчю Посполитою й розпочати військові дії проти Швеції. Уже 20 грудня 1655 р., під час другої зустрічі сторін, московські дипломати повідомили австрійських посередників про те, що цар погоджується прийняти їхні мирні пропозиції і хоче знати умови польської сторони. Визначення офіційною Москвою нових зовнішньополітичних перспектив зумовлює ситуацію, за якої під час аудієнції шведського посла, що відбулася наступного дня, йому було повідомлено про відмову від продовження переговорів щодо укладення союзної угоди з Карлом X Густавом⁵.

За таких умов у січні 1656 р. у Крошні відбулася нарада польського короля Яна Казимира із сенаторами, під час якої одним із центральних пунктів стояло питання пошуку можливості замирення з Москвою⁶. Учасники наради дійшли згоди щодо необхідності примирення з Росією, аби спільно виступити проти Швеції. За результатами наради до Москви було вислано посольство на чолі з маршалком оршанським Петром Голинським. Він передав царю Олексію Михайловичу особистого листа від Яна Казимира, а сенатори звернулися до московських думних бояр. У листах король і сенатори висловлювали найпалкіші побажання щодо досягнення примирення, причому сенатори, звертаючись до бояр, водночас зауважували стосовно своїх сподівань, що умови встановлення миру не будуть обтяжливими для Речі Посполитої.

У квітні з Москви до Варшави відбув царський гонець стряпчий Ф. Зиков, який мав передати Яну Казимиру грамоту Олексія Михайловича й узгодити можливості та умови замирення на польсько-російському фронті⁷. Трохи раніше, у березні 1656 р., із метою пошуку союзників у боротьбі зі Швецією до північно-європейських держав із Москви відбув посланець царя стольник і князь Д. Ю. Мишецький. Головним пунктом призначення його подорожі була Данія, котра, на думку московських політиків, виступала природним опонентом шведів на Балтійському морі. Дискримінаційні щодо Данії умови Вестфальського миру 1648 р. ще більше загострили датсько-шведські стосунки. А тому в Москві сподівалися, що особисте звернення царя Олексія Михайловича до датського короля від 13 березня 1656 р. (як відзначають російські історики, цар уперше в історії дипломатії Російської держави власноручно підписав грамоту до Фредерика III⁸) і його заклик об'єднати війська і спільно виступити проти Швеції, гарантуватимуть підтримку з боку цієї північноєвропейської держави. По дорозі до Датського королівства Д. Мишецькому було наказано відвідати у Кенігсберзі курфюрста Бранденбурга, схилити його до миру з польським королем та вступу до антишведського союзу, а також зустрітися з герцогом курляндським.

Не очікуючи результатів дипломатичних акцій, тобто реально перебуваючи в повній політичній ізоляції, без союзників, 17 травня 1656 р. у супроводі церковного передзвону в Москві оголошують початок війни зі шведським королем Карлом X Густавом, а на початку літа російське командування розгортає наступ у Прибалтиці⁹.

Керівництво Війська Запорозького, розпочинаючи восени 1655 р. дипломатичну гру з Варшавою, як видно з аналізу тогочасної кореспонденції гетьманського уряду, не поспішало втягувати до неї Москву. Цілком логічно буде припустити, що балансування між Варшавою та Стокгольмом, Бахчисараєм і Москвою, між Варшавою й Москвою – визнавалося в Чигирині за найліпший за тих умов варіант ведення зовнішньополітичної гри. А тому й інформація про початок процесу пошуку шляхів замирення Російської держави з Річчю Посполитою (вона неминуче мала дійти до гетьманської резиденції раніше від офіційного повідомлення царського уряду про це, оскільки польська сторона не лише не приховувала від Хмельницького своїх намірів порозумітися з Москвою, а й, навпаки, намагалася розіграти цю карту в грі з ним, схилиючи його до укладення мирної угоди¹⁰) сприяла не активізації переговорів, а їх згортанню.

При аналізі моделі зовнішньополітичної діяльності уряду Б. Хмельницького першої половини 1656 р. звертає на себе увагу також той факт, що як перший варіант можливого розвитку зовнішньої політики, тобто політичний компроміс із Річчю Посполитою та військова співпраця з Кримським ханством як заслін для стримування Швеції, так і другий – створення антипольської коаліції як засіб радикального вирішення українсько-польського конфлікту, не виключали можливості збереження протекції московського царя, яка й надалі залишалася актуальною. Щоправда, навесні 1656 р. уряд Олексія Михайловича намагається встано-

вити контроль за діяльністю гетьмана та козацької старшини, факт чого промовисто засвідчила місія в Україну Л. Лопухіна. Так, у його посольському наказі, датованому квітнем 1656 р., ішлося про введення воєводської форми правління в козацькій Україні ("...без воєвод в черкаських городах быть непригоже..."), причому це мали бути не лише начальники військових гарнізонів ратних людей, а і представники царської адміністрації, наділені певними розпорядчими функціями щодо місцевого, некозацького населення – "...жилицких всяких людей учнут оберегать, а в обиду никому не дадут и *расправу учнут чинить добрую* (вид. авт. – В. Г.)"¹¹. Наміри уряду Олексія Михайловича посилити вплив воєвод на суспільне життя в Україні переконливо засвідчила й нова інструкція київським воєводам, надіслана з Москви 19 (29) квітня 1656 р.¹² Крім того, суттєво ускладнювали стосунки сторін і ті непорозуміння, які щоразу виникали на білоруських землях, і частота повторюваності яких засвідчувала становлення певної політичної тенденції (про що йтиметься далі). А тому, враховуючи названі вище обставини, можна з впевненістю констатувати, що повідомлення про можливе російсько-польське зближення в Чигирині об'єктивно не могло зустріти позитивного відгуку і підтримки.

Офіційну позицію Москви щодо мирних переговорів із польським королем Б.Хмельницький вперше почув, вочевидь, із уст царського посланця до Варшави стряпчого Ф. Зикова, котрий отримав у гетьмана аудієнцію 10 травня 1656 р. Невдовзі, на початку червня, до Богдана надійшла царська грамота, де офіційно викладалася позиція уряду Олексія Михайловича щодо примирення з Річчю Посполитою та намірах із нею "... в совете жить..."¹³.

Реакція українського керівництва на повідомлення про початок війни зі Швецією та наміри царського уряду укласти мир із Річчю Посполитою була різко негативною. Протягом літа Б.Хмельницький активно листується з Москвою, переконуючи царя та його оточення в помилковості обраного курсу й застерігаючи їх стосовно того, що, "...коли нині ляхам пощастить і шведа вигонять...", то король і шляхта неодмінно відмовляться від взятих зобов'язань щодо дотримання миру і "... всі землі на віру православну та на державу його царської величності будуть схилити"¹⁴.

У Москві залишилися байдужими до застережень Б.Хмельницького. Хоч, як засвідчив наступний розвиток подій, прогнози українського гетьмана виправдалися повністю. Більше того, вже під час наради короля із сенаторами стала очевидною недовговічність польсько-російського зближення. Насамперед учасники наради однозначно висловилися за примирення з Москвою, але за умови повернення козацької України в підданство польського короля. Крім того, одночасно з відправкою П.Голинського до Москви, з Варшави вирушили також у посольство до Стамбула В. Беневський та до Бахчисарая – Я. Шумовський. Інструкція, надана урядом Яна Казимира В. Беневському, зобов'язувала його, крім передання прохання про допомогу в умовах шведського "потопу", звернути також увагу керівництва Високої Порти на ту небезпеку, яку викликало не лише щодо Польщі, а й Туреччини, приєднання України до Московської держави¹⁵.

Ще більш рельєфно антимосковський характер тогочасної зовнішньополітичної діяльності Варшави засвідчувала вже згадана вище місія Я. Шумовського до Криму. Адже інструкція зобов'язувала посла головну увагу звернути на те, щоб за сприянням кримського хана розірвати українсько-російську приязнь. Перед Я.Шумовським було поставлено завдання переконати хана та його оточення в тому, щоб він усіма силами схилив українське керівництво до повернення під владу польського короля, що дозволило б тоді "...хану його милості особою своєю з усіма ордами та уродженому гетьману Війська Запорозького з усіма силами та можливостями [...] виступити проти Москви, аби їх витверезити. Щоб таким чином і Князівство Литовське звільнити, і Москву схилити до згоди як з королем ЙМ,

так і з ханом ЙМ. А якби Господь Бог допоміг, щоб король ЙМ і Річ Посполита шведів знесли, обернувся б тоді король ЙМ з усіма силами супроти Москви (вид. авт. – В. Г.)”¹⁶.

Після того як у Москві досить приязно зустріли королівського посла і під час розмов із ним окольничого Богдана Хитрово та начальника Посольського приказу Алмаза Іванова було домовлено про припинення бойових операцій на терені Великого князівства Литовського та взято обопільні зобов'язання сторін уникати сепаратних переговорів зі шведами аж доки не буде налагоджено російсько-польських відносин¹⁷, 7 липня 1656 р. Ян Казимир підписав інструкцію комісарам на переговори з послами московського царя. Вона передбачала декларування готовності польської сторони йти на примирення з царем, уладнати справи стосовно царських титулів (які з формального боку були приводом для початку російсько-польської війни). Однак у принципових питаннях як-то: територіальні поступки в Білорусі чи питання зверхності над Україною – позиція польського керівництва була досить категоричною. Інструкція допускала можливість задоволення територіальних претензій Москви лише коштом Стародубського повіту та частини князівства Смоленського, які відійшли до Речі Посполитої внаслідок переможної Смоленської війни кілька десятиліть тому.

Стосовно ж вирішення "української проблеми" Ян Казимир доручав комісарам повідомити царським послам, що він готовий "вибачити козакам усі їх провини" та відновити довоєнний стан речей (*modus vivendi*) між обома народами на основі засад Зборівської угоди 1649 р. Коли б присутня на переговорах українська сторона твердо стояла на ґрунті Переяславської угоди з Москвою, комісари мали б звернутися до Варшави за додатковими повноваженнями й інструкціями. Крім того, король наказував комісарам докласти максимум зусиль до того, щоб дискредитувати Б.Хмельницького в очах Москви, зокрема, наголошувати на його нелояльності цареві, що знайшло свій вияв у зносінах із ворогом московського монарха шведським королем¹⁸.

Таким чином, важко не помітити, що королівська інструкція від 7 липня 1656 р. у поєднанні з повноваженнями, наданими перед тим польським посланцям до Стамбула та Бахчисарая, однозначно свідчила про ставлення уряду Яна Казимира до переговорів із Москвою лише як на одне з нагальних тактичних завдань тогочасної польської політики, але не більше того. Головні суперечності в стосунках між Варшавою та Москвою не усувалися, а лише на деякий час гальмувалися у своєму розвитку¹⁹.

За таких умов на переговорах, що розпочалися 22 серпня 1656 р. у селищі Немежі під Вільно, чітко простежувалися дві протилежні за змістом тенденції: прагнення сторін до налагодження військового партнерства в умовах посилення позицій Швеції та, водночас, відсутність бажання йти на скільки-небудь серйозні територіальні поступки на українських і білоруських землях, які кожна зі сторін, хоч через різні мотивації, але з однаковою наполегливістю бажала бачити в межах своєї держави. Боротьба цих, протилежних за змістом, тенденцій і визначала перебіг перемовин у Немежі. Зокрема польська сторона вимагала повернення всіх утрачених у роки війни земель, у тому числі Смоленська та України, а також компенсацію понесених втрат. Так само і російські представники основу для порозуміння вбачали у визнанні Варшавою належності території України та Великого князівства Литовського до держави московських царів.

Українська сторона, отримавши з Москви запрошення на переговори, висувала вимогу, аби кордони Козацького Гетьманату включали в себе "володіння давніх князів руських". В усних переговорах зі стольником В. П. Кікініним старшина пояснювала, що в князівські часи кордони України проходили по Віслі і доходили до угорських земель. Як компромісний варіант пропонувалося встановити рубежі по Південному Бугу, "...а за рікою Бугом міст і повітів Малої Росії, Волині

і Поділля, заселених і порожніх, де були раніше міста, Польська Корона нехай не займає, не засідає і свого війська польського чи найманого – туди не посилає...”²⁰. У разі, коли б не вдалося зберегти старий кордон, гетьман пропонував вжити заходів, які б гарантували захист українського населення, яке залишилося б під владою польських королів. Зокрема пропонувалося ліквідувати унію, передати православним громадам всі захоплені раніше уніатами церкви та церковні маєтності, застерегти право на безперешкодне здійснення всіх обрядів, звільнення православного духівництва від податків і повинностей. Крім того, вимоги українського уряду стосувалися й гарантування політичних прав православної шляхти, а саме: безперешкодного допуску до всіх посад і урядів Речі Посполитої, вільного користування привілеями.

Зіткнення діаметрально протилежних інтересів сторін, цілком очевидно, робило безперспективним проведення переговорів. Із метою виходу з патової ситуації російська сторона запропонувала нівелювати суперечності через реалізацію акту династичної унії, а саме: обрання царя спадкоємцем бездітного Яна Казимира – варіант можливий “в принципі”, але – з огляду хоч би на несумісність політичних культур двох суспільств – абсолютно нереальний.

У умовах шведського “потопу” в Польщі та зростання політичних амбіцій щодо Шведського королівства 3 листопада 1656 р. в Росії було підписано Віленський трактат, який встановлював між Росією й Польщею стан перемир’я. Припинення воєнних дій базувалося на попередній домовленості сторін щодо елекції російського царя на польський трон, згоду на яку мав дати найближчий сейм. Передумовою вступу Олексія Михайловича на правління після смерті Яна Казимира мало стати прийняття ним спеціальних пактів-конвенцій, зобов’язання гарантувати всі права і привілеї католикам Речі Посполитої, а також реалізації ним своїх владних повноважень у Польсько-Литовській державі особисто, а не через свого намісника²¹.

Політичні наслідки російсько-польських мирних переговорів 1656 р. для характеру стосунків Війська Запорозького з Москвою зокрема та напрямів розвитку регіональних процесів загалом в історичній літературі знайшли неоднозначну оцінку. Так, польський історик Я. Качмарчик стверджує, що Богдан доволі спокійно сприйняв інформацію про події, які відбулись у Вільно, оскільки вже, принаймні, рік чекав приводу для розірвання “...нещасливої для козацтва угоди з царем...”, і тепер він його мав²². Близьку за змістом оцінку давав і американський дослідник Дж. Вернадський, котрий вважав, що переговори завершилися лише тимчасовим перемир’ям, що не завдало шкоди Україні, а тому згодом гетьман заспокоївся, хоча підозра у нього залишилася – “...медовий місяць царської вірності закінчився...”²³.

Натомість вітчизняні історики (М. Грушевський, В. Липинський, Д. Дорошенко, І. Крип’якевич, Б. Крупницький, Н. Полонська-Василенко, В. Смолій, В. Степанков та ін.) розцінюють інцидент як рубіжну віху в історії союзницьких відносин Війська Запорозького та Російської держави. Зокрема В. Липинський стверджував, що дії московського уряду суперечили найважливішим політичним інтересам Української держави. Москва ставала союзницею Варшави, а тому мілітарний союз із нею втрачав для Війська Запорозького будь-який сенс. Більше того, при реалізації гетьманської програми державного будівництва протекція царського уряду відтепер була не лише зайвою, а й небезпечною і шкідливою. Тому, на думку вченого, відтоді пріоритетним напрямом діяльності гетьманської політики стає “унезалежнення” України від “агресивних” планів і дій Москви²⁴.

Сучасні дослідники В. Смолій і В. Степанков, будучи більш обережними у своїх оцінках, разом із тим констатують той факт, що Хмельницький, розчарувавшись у політиці Москви, вносить суттєві корективи до зовнішньополітичного кур-

су Війська Запорозького²⁵.

Прибічник ідеї польсько-російського зближення в середині – другій половині XVII ст. польський історик З. Вуйцик розцінює Віленське перемир'я як значний обоюсторонній успіх сторін, який дозволив їм хоч на короткий час спільно виступити в одному антишведському таборі²⁶.

На наш погляд, справедливіше буде розглядати Віленське перемир'я лише як успіх польської дипломатії, яка, завдяки досягнутим у Немежі домовленостям, змогла відтягнути частину військ із російського фронту на шведський. Крім того, позитивні наслідки для Варшави мало перемир'я і в контексті суперництва за Україну, оскільки українсько-російські суперечності, що поволи визрівали протягом попередніх двох років, з осені 1656 р., тобто в поствіленський час, набувають якісно нового звучання. А це, у свою чергу, дозволяє польському керівництву вже у першій половині 1657 р. здійснити спроби політичного розв'язання "української проблеми" через досягнення нових сепаратних, цього разу з Україною, домовленостей.

Як уже зазначалося вище, Б.Хмельницький із самого початку негативно ставився до перспектив російсько-польського примирення та початку війни зі Шведським королівством. Ще напередодні Віленського з'їзду гетьман у листі до київського воєводи А. Бутурліна з тривогою зазначав: "Чули ми, військові люде й. ц. в. й з шведами вже [...] задор учинили – бозна, як то воно далі піде..."²⁷. Історики цілком слушно зазначають із цього приводу, що гетьманський лист містить не лише гостру критику зовнішньополітичної діяльності Москви, а й пряме попередження стосовно намірів українського керівництва проводити власний зовнішньополітичний курс: "Ми, вважаючи незручним в таких обставинах роздряджувати на себе всіх сусідів, волимо мати собі приятелів, ніж неприятелів..."²⁸.

Аналізуючи причини негативного ставлення українського керівництва до перспективи російсько-польського замирення, на нашу думку, не варто обмежуватися лише кінцевими постановами немезької комісії. Багато значило й те тло, на якому вони відбувалися – іноді реальне, іноді дещо надумане. Насамперед тут слід мати на увазі реваншистські наміри та заяви польського керівництва стосовно можливості використання мирного діалогу з урядом Олексія Михайловича для повернення під владу короля козацької України. А також не забувати й про те, що на певних етапах розробки засад російської політики щодо Швеції та Речі Посполитої допускалася можливість уступок польській і литовській елітам коштом, у тому числі й інтересів українського козацтва взамін за їх підтримку в боротьбі зі шведами, або ж – при сходженні Олексія Михайловича чи його нащадка на королівський престол Речі Посполитої. Зокрема на переговорах із литовською знаттю, очолюваною литовським гетьманом П.Сапегою, російські дипломати від імені царя давали обіцянки звільнити всі зайняті російськими військами землі впливового магната та його прибічників²⁹. Ще більш негативними могли бути наслідки від обіцянок, переданих польському керівництву московськими політиками через ротмістра М.Сухтицького на початку березня 1656 р. Серед іншого, йшлося про те, що в разі принесення польською та литовською шляхтою присяги цареві, останній "...положит на милость, поволит полскому королю Полшою владеть по ево смерть...", а по смерті Яна Казимира Велике князівство Литовське, Русь і Підляштя, які наразі знаходяться під владою царя, знову об'єднуються з Річчю Посполитою³⁰. Неодноразовими були також і роз'яснення російської сторони стосовно небажання царя жалувати на новоприлучених до Російської держави території російське дворянство землями та позбавляти місцеву шляхту їх законних володільницьких прав³¹. Зрозуміло, що з огляду на стурбованість оточення Олексія Михайловича за результати суперництва зі Шведським королівством, такі політичні заяви, можливо, й мали певні резони. Однак із точки зору застереження інтересів нової владної еліти козацької України будь-який натяк на можливість реституції прав старої еліти Речі Посполитої на українських землях являв смертельну загрозу, а, відтак, не міг знайти тут схвалення.

Загроза зовнішньополітичної ізоляції Війська Запорозького та ігнорування Москвою позиції офіційного Чигириня щодо напрямів міжнародної політики і неможливості завдання шкоди соціальним інтересам козацтва підштовхують гетьманський уряд Б. Хмельницького до коригування свого зовнішньополітичного курсу на основі закладання в його підвалини принципу надання пріоритетів союзам із вороже налаштованими щодо Корони Польської державами. Уже у жовтні 1656 р. гетьман підписує договір про дружбу з представниками трансильванського князя, а в другій половині січня 1657 р. поновлює українсько-шведський діалог.

Варто відзначити, що в умовах воєнного протистояння з Москвою позиція шведського керівництва щодо територіальних претензій Війська Запорозького в Західній Україні значно пом'якшується внаслідок його значної зацікавленості в укладенні військово-політичного союзу з козаками. Так, уже в травні 1656 р. Карл X Густав писав Хмельницькому про те, що виникли нові обставини – "...порухивши записану угоду, без усяких приводів, великий московський цар з Лівонії спрямував проти нас військо...", а тому пропонував якнайшвидше надіслати повноважних послів для оформлення приязні³². У доповіді державній раді 17 липня 1656 р. король категорично заявив: "Що стосується козаків [...], то ми маємо намір [...] спробувати їх з московітами роз'єднати, чим би була досягнута для нас вигода..."³³. Щоправда, Карл X Густав найважливішим своїм союзником у боротьбі з Річчю Посполитою та іншими католицькими державами Центральної Європи, очевидно, й надалі вважав трансильванського князя. Аби схилити Д'єрдя II Ракоці до воєнного союзу антипольського спрямування, шведський король і погоджувався на передачу йому Белзького та Руського воеводств, а також Перемиської і Сяноцької земель, на які претендувало керівництво Війська Запорозького. Передбачаючи ж негативну реакцію Хмельницького на суть таких шведсько-трансильванських домовленостей, Карл X Густав доручив своєму слові Г. Веллінгу будь-що пом'якшити невдоволення козацької старшини від передачі трансильванському князеві Червоної Русі, населення якої сповідувало "грецьку віру"³⁴.

Шведсько-трансильванські переговори про воєнно-політичну співпрацю розпочалися 21 серпня 1656 р. і тривали більше трьох місяців, завершившись укладенням 16 грудня Раднотського договору. Варто зазначити, що цей договір виходив за рамки звичайної двосторонньої угоди, оскільки передбачав принципову зміну конфігурації політичної карти Центрально-Східної Європи (у польській історіографії договір класифікується як перша спроба розподілу земель Речі Посполитої), а також тим, що мав на меті залучення до союзу низки держав регіону, керівництво яких було гостро зацікавлене в протистоянні загрозі польсько-російського зближення, зафіксованого фактом Віленських переговорів.

Відразу по завершенні трактатів із представниками Д'єрдя II Ракоці один зі шведських послів Г. Веллінг отримав наказ і ордер Карла X Густава на від'їзд до Чигириня (другий посол Г. Штернбах залишався при трансильванському князеві і мав супроводжувати його в поході на коронні землі). Такий сценарій проведення зовнішньополітичної гри було ухвалено шведським королем ще в середині жовтня, тобто ще до завершення переговорів у Трансильванії. Приблизно тоді ж було розроблено і посольський наказ Веллінгу на його місію в Україну. Наказ зобов'язував посла донести до керівництва Війська Запорозького готовність шведського короля визнати за гетьманом три колишніх воеводства Речі Посполитої, а саме: Київське, Чернігівське та Брацлавське. Стосовно ж долі західноукраїнських земель – інструкція містила дипломатичну відмову, констатуючи таке: "Коли світлий пан гетьман, окрім цих великих земель і володінь, якими він володіє, бажає прилучити до своєї території ще якісь інші частини Русі, його королівська величність не має проти цього нічого, і навіть щодо тих, які він дозволив окупувати

князеві трансильванському, король обіцяє докласти всіх старань, щоб по-приятельськи без ніякої образи й без порушення присяги налагодити цю справу з князем трансильванським, і справедливі бажання п. гетьмана задовольнити..."³⁵.

Москва була однією з небагатьох європейських країн, яка висловила рішучий протест проти Раднотських домовленостей. Посол Олексія Михайловича поставив перед трансильванським князем Д'єрдем II Ракоці вимогу про виведення військ із Польщі, погрожуючи в протилежному разі виступити на захист останньої. Одночасно царські війська перейшли в наступ в Інфляндії, надаючи тим самим ефективну військову допомогу Польщі. Натомість Б. Хмельницький, як відомо, 10 січня 1657 р. відрядив на допомогу трансильванському князеві сильний експедиційний корпус на чолі з наказним гетьманом Антоном Ждановичем, що суперечило умовам Віленського перемир'я і переконливо свідчило про повне ігнорування їх змісту з боку гетьманського уряду.

Водночас на переговорах зі шведським послом козацька старшина наголошувала на тому, що "...з трансильванським князем та з обома господарями – молдавським і волоським, утворено союз...", повідомляла про відправку на допомогу Ракоці сильного козацького війська на чолі з наказним гетьманом А. Ждановичем, яке відбулося, однак, "...не на основі нового союзу з ним, але тому, що довідалися про його союз з королем..."³⁶, але від підписання угоди, на запропонованих Карлом X Густавом умовах, відмовлялася.

Таким чином, у нас немає підстав класифікувати похід А. Ждановича в Польщу як такий, що відбувався в рамках Раднотської угоди. У першій половині 1657 р. система міжнародних відносин у Центрально-Східній Європі, на нашу думку, мала таку конфігурацію: з одного боку, Раднотська коаліція у складі Швеції, Трансильванії та Бранденбурга, з діяльністю якої солідаризувалися (передовсім через угоди з Трансильванією) Молдавія, Валахія й Військо Запорозьке; а з другого, – Річ Посполита та Російська держава, з їх нечисленними політичними союзниками (насамперед – Австрією).

Згідно з донесенням Г. Веллінга, приєднання Війська Запорозького до Раднотської коаліції і підписання союзної угоди зі шведським королем було можливим лише за умови визнання останнім за ним "...права на всю стару Україну або Роксолянню, де була грецька віра і мова ще існує – до Вісли, щоб вони могли затримати те, що здобули своєю шаблею." Посол був переконаний у тому, що, коли б він мав таку декларацію, скріплену підписом і печаткою Карла X Густава, "...то можна було б легко покінчити з союзом..."³⁷.

Незалежницька політика Богдана Хмельницького на зовнішньополітичній арені викликає різко негативну реакцію Москви. Варто зауважити, що уряд Олексія Михайловича розглядав договірні норми, зафіксовані Переяславсько-Московським договором 1654 р., як відправні на шляху більш тісної інтеграції України до Московської держави у майбутньому. А тому протягом першої половини 1657 р. в Україні побувало п'ять московських посольств, які очолювали такі впливові царські сановники, як думний дяк Аврам Лопухін, стольник Василь Кікін, окольничий Федір Бутурлін, стрілецький голова Артамон Матвеев та царський дворянин Іван Желябужський. Їхні посольські накази й інші офіційні документи, дотичні до справи їх дипломатичної місії, переконливо свідчили про зміну тональності політики офіційної Москви стосовно взаємин із Військом Запорозьким. Так, уже наказ стольникові В. Кікіну, відряженому в Україну в лютому 1657 р., на думку М. Грушевського, показав, що уряд Олексія Михайловича ще ніколи не брав такого "прикрого" тону у відносинах із гетьманом та його адміністрацією, закидаючи козацькій старшині порушення присяги, нелояльності щодо суверена та, відповідно, лякаючи карою божою за неправду і відступництво від даного цареві слова³⁸.

Концептуальні засади нового московського курсу щодо українських справ знайшли своє відображення і в матеріалах посольства Ф. Бутурліна, котрий відвідав Гетьманщину в травні – червні 1657 р. Слід зазначити, що у травні до Москви з Польщі прибув гонець К.Монтремович, який передав уряду Олексія Михайловича прохання короля чинити тиск на Б.Хмельницького, щоб той відстав від шведського короля і трансильванського князя, які, згідно з чутками, що дійшли до поляків, уклали антипольську союзню угоду про передачу корони польського короля Д'єрдю II Ракоці, підпорядкування Литви, Білорусі й України до Бугу козацькому гетьману, а Пруссії і Жмуді – Карлу X Густаву³⁹.

За умов, що склалися на весну 1657 р., висловлені царським околичним Ф.Бутурліним претензії на адресу гетьманського уряду переважно зводилися до справи із зволіканням запровадження в українських містах інституту царських воєвод, невиконанні зобов'язань щодо надходження податків з України до царської скарбниці, відмові в наданні земельних наділів у Києві московським стрільцям, неприведенням до присяги цареві гетьманича Юрія тощо. Водночас із матеріалів посольства Ф.Бутурліна стає зрозумілим, що найбільше в поведінці гетьманської адміністрації Москву непокоїв її зовнішньополітичний курс, передовсім укладення союзнницької угоди з Трансильванією та "...злее того [...], что гетман и все войско Запорожское соединились с неприятелем царского величества – Свейским Карлом Густавом королем..."⁴⁰.

На початку червня в Україну відбув із Москви царський дворянин І. Желябужський, який мав не лише зібрати інформацію про стан справ у Війську Запорозькому, з'ясувати настрої окремих станів і суспільних груп, а й повести антигетьманську агітацію, використовуючи міжстанові та соціальні суперечності, що набирали сили, й активно декларуючи третейські функції московської монархії у конфліктах, що розгоралися. До Москви царський емісар надсилав інформацію про зростання антигетьманських настроїв у козацькому війську, нарікання на дії козацької адміністрації з боку представників інших суспільних груп та натомість зростання на цьому ґрунті промосковських настроїв, особливо у лівобережній частині України. Зокрема І. Желябужський повідомляв у Посольський приказ, що під час розмови з ним вїйт Стародуба нарікав на те, що вони, міщани, присягали московському цареві, а володіють ними гетьман і старшина, "...і нині ми від їх панування в кінець гинемо [...], а очікуємо милості ми від воєвод государя..."⁴¹. Крім того, Желябужський описував невдоволення рядових козаків і міщан діями гетьманського уряду на міжнародній арені, зокрема його втручанням у трансильвансько-польську війну, тощо. Очевидно, місія царського дворянина в Україні не обмежувалася лише збором інформації, а й мала на меті проведення певних агітаційних акцій. Недаремно ж трохи згодом І.Виговський категорично заявляв, що "...перші бунти почались у війську від посланця царської величності Івана Желябужського..."⁴².

Зіткнувшись із жорсткою позицією московського керівництва в питанні зовнішньополітичної самостійності Чигириня, український гетьман, незважаючи на критичний стан здоров'я, намагається послідовно відстоювати обраний курс. Так, під час переговорів з околичним Ф.Бутурліним на початку літа 1657 р. Богдан Хмельницький рішуче відкинув претензії московських представників як такі, що не мають під собою реальних підстав, або втратили їх внаслідок сепаратних дій Москви, що завдали шкоди інтересам Війська Запорозького (передовсім малися на увазі обставини російсько-польського примирення). На вимогу московських послів розірвати стосунки зі Швецією гетьман категорично відповів: "...Від Свейського де короля ніколи не буде відлучений, тому що в них дружба і приязнь, і згода давня [...], і Шведе де люди правдиві, всяку дружбу і приязнь дотримують, на що слово дають...", натякаючи, очевидно, тим самим на недотримання московським царем свого слова стосовно допомоги Війську Запорозькому в боротьбі з

Річчю Посполитою, "...а царська де величність над ним, гетьманом, і над усім Військом Запорозьким вчинив був немилосердя своє: помирившись з Поляками, хотів нас віддати полякам у руки..."⁴³. Крім того, у розмові з послами гетьман піддав гострій критиці стратегію зовнішньополітичної діяльності офіційної Москви: "...Тільки де мені, гетьману, дивно, що йому, великому государю [...], бояри доброго нічого не порадять: коруною Польською ще не оволодів і миру довершеного ще не привели, а з іншим панством, зі Шведами, війну почали!"⁴⁴.

Не менш різкими були відповіді Б.Хмельницького і на вимогу російської сторони стосовно перебування царських воєвод в українських містах і надходженні з України податків до Москви. На переговорах 10 червня (ст. ст.) Богдан заявив окольничому Ф. Бутурліну, що "...судді де Самойлу і полковнику Тетері він, гетьман, не приказував і в нього на думці не було, щоб царська величність у великих містах: в Чернігові, в Переяславі, в Ніжині велів бути своєї царської величності воєводам"⁴⁵. Приблизно такими ж за тональністю були відповіді Хмельницького і на інші претензії російської сторони.

Проте літо 1657 р. було не найкращим часом для демонстрації Чигирином незалежницьких устремлінь, а надто у стосунках із Москвою. Участь українських військ у виправі князя Д'єрдя II Ракоці на землі Корони Польської вкрай загострила українсько-кримські стосунки. У даному контексті варто звернути увагу на той факт, що трансильванський правитель, будучи васалом Порти, перед тим, як підписати союзну угоду зі шведським королем, звернувся за відповідним дозволом до султана. Позицію офіційного Стамбула з цього приводу виклав новий великий візир Мехмед Кепрюлю, і зводилася вона до таких принципових позицій: князь міг виступити проти Польщі в складі допоміжних частин, але після того, як отримає від султана спеціальний дозвіл на похід – атнаме. А сходження Ракоці на польське королівство могло відбутися лише за умови відповідного звернення поляків до Мегмеда IV, що не вписувалося в плани першого, котрий намагався діяти як самостійний правитель і саме у такий спосіб вів переговори з курфюрстом бранденбурзьким Фрідріхом Вільгельмом⁴⁶. Незалежницькі устремління Д'єрдя II драгували як Стамбул, так і Бахчисарай. Однак невдоволення кримської еліти значно посилювалося ще й тому, що її поєднувала з Польщею союзна угода, а крім того, ханський уряд безуспішно прагнув змусити князя приносити Криму щорічні "дари", аналогічні тим, що їх отримувала Порта. За таких умов наказ високого дивану про покарання занадто самостійного васала зустрів у Криму неприхований ентузіазм. У середині червня 1657 р. проти Ракоці виступило декілька десятків тисяч орди, а перед тим, уже 7 травня (ст. ст.), брацлавський полковник М. Зеленський інформував гетьмана, що хан "...Днепр перешод, стоить под Конкою [...]. Дедиш Акея имеет итти под Каменець к Ляхом, чтоб совокупитись..."⁴⁷. Досить тривожна інформація щодо можливого вторгнення Орди на українські землі надходила і з інших джерел⁴⁸.

Ситуація істотно ускладнювалася ще й тим, що в Козацькому Гетьманаті дедалі виразніше проступають обриси глибокого внутрішнього конфлікту. Майнова диференціація суспільства, стрімке зростання владних можливостей козацької старшини (на шкоду іншим верствам населення), ігнорування нею соціально-економічних інтересів селянства та рядового козацтва викликають загострення соціальних антагонізмів, які на середину весни 1657 р. знаходять вияв у антигетьманських виступах на Запорозжжі, що влітку перекидаються і на гетьманське військо. Критичний стан здоров'я Б.Хмельницького спричиняє посилення міжкланової боротьби у середовищі козацької еліти⁴⁹.

За таких умов гетьманський уряд змушений був пом'якшити свою позицію в стосунках із Москвою, а також проводити виважену зовнішню політику. Саме тому, на наш погляд, Богдан, висловивши 10 червня (ст. ст.) рішучий протест проти претензій московського керівництва, вже через день не лише значно пом'як-

шив свої висловлювання з цього приводу, а й доклав зусиль до того, щоб дезавувувати попередні заяви. Ще активніше у цьому напрямі діяв генеральний писар І. Виговський⁵⁰, котрий, вочевидь, у такий спосіб розпочинав свою елекційну боротьбу.

Ще на початку травня гетьман відправив до Москви свого посла Ф. Коробку, аби той роз'яснив царським сановникам критичність ситуації, що склалася на кордонах Гетьманату. Протягом липня 1657 р. гетьманський уряд тричі звертався з листами до белгородського воєводи князя та окольничого Г. Ромодановського, прохаючи його негайно надати військову допомогу Україні. Листи аналогічного змісту в той час відправляються й до Москви, цареві Олексієві Михайловичу та його сановному оточенню – ближнім боярам І.Милославському і Б.Морозову, думному дякові А. Іванову⁵¹.

Посол шведського короля Г.Лільекрон, який прибув в Україну влітку 1657 р. передовсім для того, аби розірвати союз козаків із Москвою й укласти шведсько-український військово-політичний альянс, проаналізувавши ситуацію, яка склалася у Війську Запорозькому, та настрої його керівництва, дійшов висновку про неможливість виконання покладеного на нього завдання⁵².

Зважаючи на критичний стан здоров'я гетьмана Б.Хмельницького, шведські дипломати поклали надії на поліпшення умов для шведсько-української військової співпраці вже за його наступника⁵³. Але варто зауважити, що шведи не були вельми оригінальними у своїх сподіваннях. До цілком вірогідної зміни українського керівництва готувалася і Москва, сподіваючись нав'язати останньому конкретніші й жорсткіші зобов'язання щодо суверена, ніж ті, що їх мав Богдан. Так, ще у середині лютого 1657 р., одержавши інформацію про хворобу Б.Хмельницького, уряд Олексія Михайловича доручив стольнику В.Кікіну, будучи в Україні, "...провідувати, кого Військом Запорозьким хочуть вибрати на його, Богданове, місце гетьманом: чи писаря Івана Виговського, чи іншого кого, чи *про гетьмана хочуть послати бити чолом до великого государя, кого їм государ пожалує, повелить вчинити гетьманом* (вид. авт. – В. Г.)..."⁵⁴. Із часом сподівання московських політиків на активну роль царських представників в елекційному процесі зросли, і в червні Ф.Бутурлін доносив Олексієві Михайловичу з України, що рішення Корсунської старшинської ради про передачу булави гетьману Юрію не слід приділяти надто серйозну увагу, оскільки "...після смерті гетьмана буде тому слову відміна, *те все буде на волі твоїй великого государя: кого ти, великий государ, пожалуєш бути над Військом Запорозьким гетьманом, той і буде* (вид. авт. – В. Г.)"⁵⁵.

Такими були сподівання московських політиків. Очевидно, не менш припадні перспективи вабили і представників інших зацікавлених співпрацею з Україною держав. Згідно з інформацією царського окольничого Ф. Бутурліна, у середині червня в Чигирині перебували, крім посольства московського царя, також дипломатичні місії від шведського короля, трансильванського князя, молдавського та валаського господарів. З інших повідомлень довідуємося, що невдовзі до гетьманської резиденції прибув також і посланець турецького султана. У Варшаві завершувалася підготовка до повторної відправки в Україну дипломатичної місії волинського каштеляна С. Беневського⁵⁶. Тобто, все свідчило про те, що боротьба за Україну, а отже, і змагання в середині українського суспільства та у середині його політичної еліти – невдовзі мають розгорітися з новою, можливо, навіть, небаченою раніше силою.

Прихід до влади в Україні восени 1657 р. колишнього генерального писаря Івана Виговського та перші його кроки на зовнішньополітичній арені переконували в прагненні нового керівництва повною мірою зберегти поліваріантність української політики у цій сфері. Так само, як і Хмельницький, Виговський одним зі

своїх пріоритетів визнає раднотський курс, у контексті якого у середині серпня (ще як генеральний писар) підписує союзницьку декларацію з представником трансильванського князя, а наприкінці жовтня (вже як повноправний гетьман) укладає угоду зі шведським королем.

Всіма наявними засобами Виговський намагається продовжити курс попередника і в стосунках із московським царем. Спочатку, як видно із власних записів І.Виговського, він розраховував прийти до бурави українського правителя не всупереч, а за допомогою царського уряду. Саме про це він говорив улітку 1657 р. послові трансильванського князя Ф. Шебеші. Зокрема претендент на гетьманство ділився з послом конфіденційною інформацією стосовно того, що московський цар обіцяв віддати йому Україну в його руки, щоб він нею розпоряджався⁵⁷.

Так само традиційно виглядають спроби І.Виговського примирити шведського та московського монархів, для чого він пропонує свої посередницькі послуги як Стокгольму, так і Москві. Досить чітко простежується наступництво зовнішньополітичного курсу уряду І. Виговського і в стосунках із Кримом і Туреччиною. Зокрема, розвиваючи ініціативи попередника, у другій половині вересня гетьман відправляє до Бахчисарая листа, де зобов'язується виконувати взяті Хмельницьким зобов'язання (Л. Капуста вже 10 червня 1657 р. під час перебування у Стамбулі запевняв султанський уряд щодо відновлення українсько-кримської приязні; цю ж інформацію підтверджував і ханський представник), та водночас забороняє запорозьким козакам виходити на Чорне море, аби не спровокувати конфлікт із турками й татарами⁵⁸.

Абсолютно безпідставними виглядають твердження дослідників стосовно того, що вже з перших днів гетьманування І.Виговський стає на шлях порозуміння з Варшавою і тим самим ламає традиції попередника у цій сфері. Насамперед варто зазначити, що початок українсько-польського діалогу було покладено ще за правління гетьмана Богдана Хмельницького. Так, уже наприкінці зими – на початку весни 1657 р. до Чигириня прибуває спочатку посередник від австрійського цісаря – П.Парцевич, а слідом за ним – особистий представник польського короля луцький писар С.Беневський. У ході його переговорів з українським гетьманом той навіть пообіцяв надіслати польському королю військову допомогу, що, правда, за умови визнання останнім правомочності успадкування гетьманічем Юрієм Хмельницьким влади в Україні після смерті батька⁵⁹.

Реляції С.Беневського, листи гетьмана та генерального писаря Війська Запорозького до польського короля, а також власні оцінки результатів переговорів з боку королівського посланця й чутки, що їх супроводжували, – все це викликає у Варшаві стан ейфорії стосовно можливості швидкого залагодження "української проблеми" політичними методами⁶⁰.

Суспільний резонанс від результатів подорожі луцького писаря до Чигириня та поява на його тлі планів королівського уряду щодо подальшого розвитку дипломатичних контактів з українським керівництвом⁶¹ дають підстави сучасним польським історикам розглядати місію Беневського як таку, що реально започаткувала Гадяцький процес. Так, згідно з твердженням Я. Качмарчика, Гадяцька угода являла собою виконання останньої волі Б. Хмельницького⁶².

Однак, на наш погляд, нечисленні документальні пам'ятки, що відображають хід чигиринських переговорів навесні 1657 р., у поєднанні із порівнянням політичних процесів, які відбувалися в той час як усередині України, так і за її межами, не дають підстав для переоцінки значення названих подій для розвитку українсько-польського політичного діалогу. Насамперед звертає на себе увагу той незаперечний факт, що поштовою для польського керівництва до початку пересправ із Хмельницьким стала нова геополітична реальність, породжена Раднотськими домовленостями 1656 р. Розбиття Раднотської коаліції та нейтралізація

планів територіального розчленування Речі Посполитої було пріоритетним завданням тогочасної польської політики.

Із боку ж українського гетьмана налагодження дипломатичних контактів із Варшавою перебувало в генетичному зв'язку з планами утвердження в Україні монархічної форми правління й успадкування гетьманської влади молодим гетьманом Юрієм Богданом, як видно з інформації Беневського, пов'язував із польським двором справу міжнародного визнання правомочності елекції Юрія. Проте реальні кроки гетьманського уряду навесні – влітку 1657 р. аж ніяк не засвідчують його намірів щодо примирення з Річчю Посполитою. Зокрема переконливим доказом цьому слугував похід українських військ на чолі з А. Ждановичем у Польщу та його спільні з трансильванськими військами воєнні акції там⁶³.

Наявні сьогодні документальні матеріали не дають підстав для того, щоб хоча б гіпотетично стверджувати стосовно намірів обраного після смерті Б.Хмельницького гетьманом І. Виговського кардинально змінювати курс попередника у стосунках із варшавським двором. Зокрема вже згаданий вище посол трансильванського князя доносив із Чигирини, що новий український правитель "...хоче залишитися царським підданим [...], хоче завоювати для царя Польщу..."⁶⁴.

За таких умов повторна місія польського посла С. Беневського до Чигирини у серпні–жовтні 1657 р. із метою відриву України від Москви – завершується безрезультатно. Оповідючи про перипетії своєї подорожі в Україну папському нунцію Відоні, посол, зокрема, відзначав той факт, що серед козаків він "...наражався на велику небезпеку, опинившись посеред розбрату, який панує там у них..."⁶⁵. Сучасник подій, українсько-польський літописець Й.Єрлич також зазначав, що "...дуже погано пана волинського [каштеляна. – В. Г.] приймали і поводилися з ним; з десяток тижнів, не менше, був він як у полоні, постійно чекаючи смерті від безбожних тиранів"⁶⁶. Єдиним реальним наслідком поїздки С.Беневського в Україну стало продовження перемир'я до Великодня (який у тому році випадав на 21 квітня).

Перший сигнал стосовно необхідності пошуку українським керівництвом нових зовнішньополітичних комбінацій поступив із Москви, звідки протягом серпня – першої половини жовтня до Чигирини один за другим прибувають декілька царських посольств із вимогами обмежити гетьманські повноваження на користь московського монарха як прелімінарну умову для визнання сюзереном правомочності гетьманської елекції⁶⁷.

Водночас варто зауважити, що "московський сигнал" був, можливо, найбільш виразним, але не єдиним. Крім тривожних новин із Північного Сходу, значне занепокоєння офіційного Чигирини викликали також повідомлення, що надходили із Заходу та Півдня. Зокрема, як уже зазначалося вище, у жовтні 1657 р. І.Виговський, продовжуючи раднотську політику Б.Хмельницького, підписує Корсунський договір зі Швецією. Однак провал комбінованого удару раднотських союзників по Польщі навесні–влітку 1657 р. суттєво підірвав військові можливості та політичну єдність коаліції. Крім втрат українського корпусу А.Ждановича, Д'єрдь II Ракоці був змушений підписати принизливий для себе мир із польським королем і вийти з коаліції. Слідом за цим електор бранденбурзький курфюрст Фрідріх Вільгельм перейшов із табору союзників Швеції до її противників. Після смерті "некоронованого монарха" Великого князівства Литовського – гетьмана Я.Радзивілла литовські дисиденти почали стрімко втрачати політичну вагу в країні і вже не могли бути поважним союзником шведського короля Карла X Густава. За таких умов останній втрачав інтерес до України і спрямував усі свої зусилля на відновлення позицій на північному узбережжі Європи.

Не менше, якщо не значно більше, занепокоєння українського гетьмана викликали і "південні новини". Зокрема кримський хан Мегмед IV Гірей, довідав-

пись про кризу в українсько-російських стосунках, на початку грудня 1657 р. закликав Яна Казимира "знести козаків", для чого "...зараз є час і погода [...], оскільки між ними і Москвою дуже тяжкі стосунки і сваряться між собою...". Водночас хан переконував і уряд турецького султана Мегмеда IV спрямувати війська, що були зосереджені на той час поблизу Адріанополя, не в Албанію проти венеціанців, а в Україну – проти козаків⁶⁸. Причому, як видно з листа архієпископа гаазького Паїсія до московського царя Олексія Михайловича від 8/18 жовтня, аргументи Мегмеда IV Гірея бралися до уваги в Надбосфорській столиці й оточення султана реально готувалося до вторгнення в Україну. Зокрема гаазький владика був переконаний, що країну козаків буде знищено, якщо православний монарх не надасть їм допомоги⁶⁹.

Крім зовнішньополітичних чинників, що восени 1657 р. мали досить виразну тенденцію до швидкої зміни, причому не на користь українських інтересів, значний вплив на трансформацію зовнішньополітичного курсу уряду І.Виговського мали мотиви внутрішнього плану, а саме: політична криза в Україні. Насамперед варто зауважити, що першим провісником майбутньої конфліктної осі "гетьманський уряд – січове товариство" став антигетьманський виступ на Запорожжі ще взимку 1650 р. на чолі з козаком Домонтівської сотні Черкаського полку Я.Худолієм. Хмельницький стратив самопроголошеного гетьмана і рішучими діями придушив заколот. Однак, природно, цим конфлікт не було вичерпано. І, як уже зазначалося вище, під час чергового послаблення гетьманської влади (викликаного хворобою Б.Хмельницького) навесні 1657 р. Запорожжя знову стає центром антигетьманських заворушень і звідти лунають погрози "...йти на гетьмана і на писаря, і на [пол]ковників, і на иных начальных де..."⁷⁰.

Природа конфлікту, як видно із заяв запорожців, лежала насамперед у площині соціальних суперечностей: "...Розграбить и побить за то, что де они, гетман и писарь, и полковники, и иніе начальніе люди со всех городов, с ранд, и с сел, и деревень емлют себе поборі больше и тем самым они [бога]теют, а им, козакам, ничего не дают"⁷¹. А тому намагання наступника Б.Хмельницького гетьмана І. Виговського забезпечити собі опору в суспільстві, спираючись на підтримку лише привілейованих верств, завдаючи явної шкоди іншій його частині, неминуче поглиблюють конфлікт, дозволяють йому набрати загальноукраїнських масштабів.

Проте, окрім соціальних суперечностей, у процесі розвитку конфлікту Запорозької Січі з гетьманом І.Виговським не останню роль відігравали й політичні мотиви, а саме: прагнення січової старшини повернути Кошу роль політичного лідера українського етносу, поширити його вплив на гетьманську Україну. У даному контексті спроби І.Виговського заволодіти гетьманську булаву спочатку на вузькостаршинській, "кулуарній", а згодом хоч і на розширеній раді, але знову ж таки без участі запорожців, збурюють політичні амбіції січової старшини, котра, зважаючи на зростання антигетьманських настроїв і в "городовій" Україні, зважується на відверту конфронтацію з гетьманським урядом.

Політична програма опонентів Виговського, як видно з матеріалів посольства січового товариства до Москви в листопаді 1657 р., не виходила за межі політики "козацького автономізму", прокрустове ложе якої гетьманський уряд облишив уже наприкінці 1648 – на початку 1649 р. Зокрема під час переговорів у Посольському приказі 23 листопада (ст. ст.) 1657 р. керівник січового посольства Михайло Стринжа заявляв: "При прежних де полских королах они Войском Запорожским без королевского ведома послов из иных государств не принимали. Также де и ныне, как они учинились под царского величества высокою рукою, и им де было послов и посланников потому ж без указу царского величества не принимать и отпускать [...] не годилося"⁷². Крім того, запорожці висловлювалися на користь того, щоб "...царского величества воеводы у них в городех были...", погоджувалися також на контроль із боку царського уряду за гетьманською елек-

цією – "...а без воли великого государя [...] самим нам гетманов не пременят...", у разі ж смерті українського регіментаря, "...обрав гетмана, вскорі слать послов до его царского величества бити челом о подтвержденъе на гетманство..."⁷³.

Політична поступливість Коша, його готовність іти у фарватері московської політики дозволяє січовим лідерам заручитися підтримкою царського уряду і за його допомогою перетворитися на одну з найвпливовіших в Україні політичних сил. За результатами переговорів у Москві уряд Олексія Михайловича, незважаючи на неодноразові заклики Виговського не вірити бунтівникам⁷⁴, надсилає на Січ кошовому Якову Барабашу царську грамоту, яка була хоч і досить стримано стилізована, проте виразно засвідчила про визнання Москвою Коша правомочним суб'єктом українсько-московських відносин⁷⁵.

Гостра потреба в приборканні заколоту на Січі та в південних полках Гетьманщини, прагнення забезпечити спокій на кордонах із Кримом на тлі провокаційних дій царських воевод (більшість з яких відверто підтримували опозицію) змушують гетьмана шукати шляхів до відновлення українсько-кримського військово-політичного союзу, адже до цього часу найбільше, чого вдалося досягти уряду І.Виговського у стосунках із Кримом, можна охарактеризувати як стосунки нейтралітету (і то, як видно із цитованого вище листа хана до польського короля, нейтралітету вельми нестійкого). Реальне тогочасне військово-політичне становище в Центральній-Східній Європі склалося таким чином, що саме військові сили Кримського ханату були найбільш вірогідним потенційним військовим союзником гетьмана І.Виговського. Але після 1654 р. шлях у Бахчисарай для українського керівництва неминуче мав пролягти через Варшаву. Адже польсько-кримський союз 1654 р. у той час зберігав свою силу й отримати допомогу від хана, будучи в стані війни з королем, для Чигирини в 1658 р. було неможливо.

Враховуючи дану специфічну ознаку тогочасного розкладу сил у регіоні, на наш погляд, саме кримська карта була одним із вирішальних мотивів, який спонукав гетьманський уряд Виговського до налагодження політичних стосунків із Варшавою. Зокрема на початку березня 1658 р., відправляючи з Павлом Тетерею до короля прелімінарні умови щодо початку українсько-польських переговорів, І.Виговський уже другим пунктом ставить вимогу, аби Ян Казимир відправив до Мегмеда IV Гірея листа, щоб той вирядив у поле свої орди зараз, не очікуючи воєнної пори, як він попередньо обіцяв у листі до гетьмана⁷⁶. І дійсно, отримавши з Варшави листа, хан негайно відправив на допомогу І.Виговському татар, про що 14 травня інформував Яна Казимира, одночасно закликаючи його також надіслати в Україну війська на допомогу гетьману⁷⁷.

Варто зазначити, що кримський чинник відіграє вирішальну роль і на етапі підписання угоди. Зокрема, коли І.Виговський, зіткнувшись із непоступливістю польської сторони щодо принципових вимог гетьманського уряду, а також відчувши значну протидію уніїним крокам українського керівництва з боку промосковської партії старшини та рядового козацтва, почав сумніватися щодо доцільності й своєчасності укладення угоди, саме тиск із боку союзника – кримського керівництва змусив гетьмана все ж піти на підписання Гадяцького трактату⁷⁸.

Крім того, зацікавленість українського керівництва в легітимації стосунків із польським королем в умовах кризових взаємин із царем, на наш погляд, впливала також із потреби стабілізації ситуації в країні, приборкання охлократичних настроїв у Війську Запорозькому. Статечне "кармазинове" козацтво та шляхетський сегмент нової української еліти, тобто ті сили, які становили головну соціальну опору гетьманату Виговського, отримавши в результаті революції права повноцінного "народу політичного", давно вже бажали ними вповні скористатися (пригадаймо депутацію православної шляхти до В. В. Бутурліна у січні 1654 р. та пізніші заяви П. Тетері в Москві у серпні 1657 р.⁷⁹). Москва ж при досягненні своїх

політичних цілей уже із середини 1657 р. (місія І.Желябужського) ситуаційно зробила ставку на козацькі низи та міщанське середовище, відштовхуючи тим самим їх опонентів – козацьку старшину й шляхту – в бік Варшави⁸⁰.

Не міг офіційний Чигирин легковажити й розвитком унійних процесів між Варшавою та Москвою. Російсько-польський переговорний процес, започаткований восени 1656 р. Віленськими перетрактаціями, наступного року отримує продовження, й остаточну ухвалу щодо сходження московського царя чи його наступника на польський трон мав винести сейм Речі Посполитої, запланований на літо 1658 р. Ідея особистої унії представника дому Романових і Речі Посполитої, як альтернатива продовження наступу московських військ у Литві, мала чимало прибічників у Короні та ще більше у середовищі литовського політичного істеблїшменту, який був готовий іти на поступки цареві в Україні заради припинення війни на своїй землі. За таких умов легітимація стосунків з Річчю Посполитою для українського керівництва виступала певною гарантією збереження здобутків революції.

Додатковим стимулом до українсько-польського зближення служила та обставина, що геополітичні реалії кінця 50-х рр. обумовлювали ситуацію, за якої зацікавленість в українсько-польському порозумінні у Варшаві була не меншою, ніж у Чигирині.

Причому в даному разі вона диктувалася не лише приватними інтересами колишніх українських землевласників чи фіскальними потребами королівського двору. Цього разу потреба у розв'язанні конфлікту з Військом Запорозьким диктувалася ще рядом надзвичайно важливих для уряду Яна Казимира обставин як міжнародного, так і внутрішньополітичного плану. Зокрема тут варто мати на увазі той факт, що король, або точніше, французька партія при його дворі, в цей час впритул наблизилася до вирішення надзвичайно важливої й водночас вельми важкої справи, а саме: проведення реформи державного устрою Речі Посполитої, спрямованої на істотне зміцнення королівської влади, через посилення позицій як монарха, так і сенату, та, відповідно, звуження прерогатив сейму⁸¹.

Для того щоб змусити шляхетську опозицію піти на поступки в цій вкрай важливій справі та провести проект через сейм, королю і його прибічникам потрібно було використати нові, потужні й несподівані для опонентів аргументи. У майбутніх запеклих політичних баталіях саме така роль (потужного політичного, а за певних обставин, і військового союзника короля) й відводилася Війську Запорозькому. У Варшаві були ще досить свіжими спогади про те, як саме козацька карта (присутність українського війська у районі Львова та Замостя наприкінці 1648 р.) сприяла швидкому розв'язанню Гордієвого вузла запеклої елекційної боротьби в Речі Посполитій, що точилася після смерті короля Владислава IV⁸².

Крім аспектів внутрішньополітичних, у Варшаві, безперечно, бралися до уваги й чинники міжнародні. Поява Війська Запорозького не в обозі суперників, а серед союзників короля, істотно зміцнювала позиції Речі Посполитої як у стосунках із Москвою, так і Стокгольмом, загроза з боку якого хоч і не була такою фатальною, як у 1655 р. чи навіть 1656 р., але й надалі залишалася істотною. Повернення України під зверхність польського короля зміцнювало також становище Речі Посполитої і в стосунках зі своїми союзниками, насамперед Кримом, Австрією та Бранденбургом, допомога яких, звичайно ж, не була альтруїстичною, а передбачала певні вигоди для них і поступки з боку польського керівництва. Вельми прикметним у цьому контексті, на наш погляд, є той факт, що навесні 1658 р., у часи налагодження стосунків із Річчю Посполитою, І. Виговський намагається реанімувати бранденбурзький напрям зовнішньополітичної діяльності свого попередника, відправивши 11 березня на адресу курфюрста Фрідріха Вільгельма листа з відповідними пропозиціями⁸³. Зрозуміло, що, зважаючи на геопо-

літичні перегрупування, які відбулися в Центрально-Східній Європі впродовж другої половини 1657 р. після розпаду Раднотської коаліції й переходу Бранденбурга на бік Речі Посполитої, налагодження українсько-бранденбурзьких стосунків відбувається вже не на анти-, а польської платформі.

За умов, що склалися на початку весни 1658 р., у середині березня, Ян Казимир скликав у Варшаві представницьку нараду за участю впливових діячів сейму, сенату й уряду. На нараді було ухвалено рішення вислати до козаків різноманітні варіанти умови, які ще потрібно було виробити⁸⁴. Імовірно, саме у контексті розробки таких варіантів угоди воєвода познанський Є.Лецинський у листі до гетьмана польного Є.Любомирського від 25 березня розмірковував таким чином: "Підґрунтям нашого благополуччя є примирення з козаками. Є вже написана інструкція...". Як видно з наступних рядків листа, воєвода погоджувався на визнання правлячою елітою Речі Посполитої за козаками "...вольностей, на які вони заслужують. Чому б не надати права виходу від панських судів та закріплення вільностей їх реєстрової організації?"⁸⁵. А перед тим, 11 лютого 1658 р., у листі з Берліна той же Лецинський зазначав, що "...козаки шляхетства не жадають, а якщо б хто з них і прагнув шляхетства – не потрібно відмовляти..."⁸⁶.

Австрійський резидент у Варшаві Ф.Лізоллі, доповідаючи у Відень, також зазначав, що король і сенатори хочуть надати козакам становище "вільних станів Речі Посполитої"⁸⁷. Польський історик Л.Кубаля стверджував із цього приводу, що ряд сенаторів погоджувалися на те, аби насамперед застерегти вільності козаків-реєстровців, які хоч би і під шляхтою знаходилися, але до ґродських судів належали, тобто перебували на правах збіднілої, неосілої шляхти, яка "по вїтївствах шляхетських і духовних сидить". Або ж пропонувалося прирівняти статус реєстрових козаків до того, що мали татари у Великому князівстві Литовському, які виконували лише одні обов'язки військової служби⁸⁸.

На липневому сеймі 1658 р. було сформовано комітет із сенаторів і найвпливовіших земських послів, на який і було покладено завдання вироблення інструкції та визначення повноважень для комісарів на переговорах із Московією і Військом Запорозьким. Комітет мав статус таємного і результати його діяльності не оприлюднювалися на сеймі. Проте, як видно з протестації біскупів, щодо вирішення "козацької проблеми" було ухвалено рішення домагатися згоди з Військом Запорозьким, навіть незважаючи на те, що керівництво останнього ставило вимогу про відрив "русинів" греко-католицької віри з лона католицької церкви до православ'я⁸⁹.

Згідно з донесенням австрійського резидента барона Ф.Лізоллі від 14 липня 1658 р., королівська партія, котра гостро потребувала миру з козацтвом і давно виношувала плани його досягнення, на сеймі продемонструвала готовність об'єднання з Військом Запорозьким не на засадах підлеглості останніх, як це було раніше, а союзництва з Польською Кораною на кшталт унії польсько-литовської. Так само, як литвини, козаки, згідно з інформацією Ф. Лізоллі, повинні були отримати привілеї, мати власних урядовців, вибирати послів земських на сейм і "...становити, власне, відрубне тіло в організмі Речі Посполитої..."⁹⁰.

Сеймовий комітет розглянув також чимало різних умов, надісланих гетьманським урядом І. Виговського, і лише після цього надіслав свої постанови С.Беневському. Причому, спираючись на інформацію Лізоллі, А. Валевський стверджував, що у той час в Україну вступили царські війська (імовірно, йдеться про белгородського воєводу Г. Ромодановського) і Варшава була змушена йти на поступки І. Виговському⁹¹.

В умовах рейду белгородського воєводи Г. Ромодановського по Лівобережжю 4 серпня (ст. ст.) І. Виговський відправляє до Яна Казимира листа, в якому запевняє, що він "...як вірний підданий прагнутиме, щоб усю Русь під ноги ВКМо-сті віддати, як і Військо Запорозьке до присяги привести..."⁹². Крім того, гетьман

доповідав, що він "...готовий на коня сідати проти ворогів ВКМості, особливо Москви, проти якої виступить за першим же наказом королівським. Має за поміччю Бога до війни все готове: кулі, запали, порох, гармати, і, якщо до того дійде, хоче аби ВКМость листи свої приватні як до старшини, так і до поспільства розіслав, відпустивши все в непам'ять, ласку свою королівську і протекцію кожному з них обіцяв, і так військо швидко на сторону ВКМості перейде..."⁹³.

Через деякий час, 28 серпня (ст. ст.), І. Виговський відправив королеві Марії Гонзасі, а наступного дня королю Яну Казимиру листи, в яких запевняв, що вжив усіх заходів до того, щоб Україна "...до дідичества польського монарха перейшла"⁹⁴. Водночас у серпні гетьман розіслав по Україні універсали, якими наказував козакам готуватися до походу, оскільки "вороги його" закликали на допомогу Г.Ромодановського та інших царських воевод, що стояли на прикордонні з Україною⁹⁵.

Таким чином, на середину літа 1658 р. І.Виговський, насамперед під впливом "агітації" Ромодановського, остаточно дозрів до кардинального повороту в зовнішньополітичній діяльності. Проте у середовищі української старшини й на кінець літа – початок осені 1658 р. бракувало єдності щодо напрямів зовнішньої політики. Зокрема, вже аналізуючи перебіг липневого 1658 р. сейму у Варшаві, не можна оминати увагою одну загадкову його сторінку, а саме: виступ у палаті представників посла від Війська Запорозького генерального обозного Тимофія Носача. У ньому український старшина вимагав, аби Річ Посполита дотримувалася взятих на себе перед царем зобов'язань, визнала за ним право на польську корону, а права України забезпечила особливим договором. Як зазначали очевидці з польського боку, Носач говорив із запалом, інколи навіть зухвало. Польські історики пояснюють поведінку генерального обозного на сеймі мотивами конспірації, маскуванням справжніх зовнішньополітичних намірів українського керівництва, адже у палаті під час його виступу були присутні представники царя⁹⁶. На наш погляд, виступ Т.Носача міг стати також і віддзеркаленням тієї гострої політичної боротьби, що точилася у цей час у Війську Запорозькому щодо напрямів зовнішньополітичної орієнтації України. Саме таке припущення дозволяє пояснити відсутність прізвища генерального обозного серед старшини, щедро обдарованої польським королем після ратифікації Гадяцької угоди на сеймі 1659 р., хоча він за своїм службовим становищем посідав другу, тобто наступну після гетьмана, позицію у службовій ієрархії Війська Запорозького.

Саме гостра політична боротьба в середовищі козацької еліти стала причиною того, що, коли вранці 9 вересня (н. ст.) у табір до І.Виговського прибули уповноважені комісари польського короля, їм довелося чекати на аудієнцію аж до вечора 11 вересня. А перед тим гетьман мав зустріч із послом царя В. Кікінім. Трохи згодом, 28 вересня, по дорозі до Варшави комісари, переповідаючи перипетії переговорів, які передували укладенню угоди в Гадячі, пригадували, що по прибутті до Виговського стольника Кікіна 10 вересня і після проведеної ним агітації у Війську Запорозькому – справа підписання польсько-української угоди (незважаючи на прихильність гетьмана і винахідливість Ю. Немирича) "...була під значним сумнівом". Більше того, ситуація розвивалася таким чином, що вже з боку українських козаків почали лунати погрози на адресу комісарам, яким збиралися голови відсікти, а з Москвою угоду укласти, і після цього "...двома шляхами з ордою на Польщу й Литву йти..."⁹⁷.

Крім протидії з боку московського посла, як видно з діаріушу польських комісарів із Гадяцької комісії, проти угоди активно виступав посередник у шведсько-українських стосунках Д. Олівеберг (Данило Грек)⁹⁸. Автор діаріушу твердить, що й орда також не рада була тому миру. Для того щоб схилити кримське керівництво до підтримки угоди, польським комісарам і Виговському довелося двічі зустрічатися з Карач-беєм⁹⁹. Факт сам по собі дуже цікавий для характеристики ста-

влення кримської еліти до ідеї польсько-української федерації, але абсолютно нелогічний з огляду на ту позицію, яку вона займала перед тим. Очевидно, що на початку осені 1658 р. з'явилися якісь нові, невідомі нам, обставини цієї справи, або ж польські комісари зумисне згустили фарби, щоб у такий спосіб ще більш випукло зобразити власні заслуги в укладенні угоди з Військом Запорозьким.

Українсько-польське зближення середини 1658 р. безпосередньо зачіпало інтереси всіх без винятку суб'єктів міжнародної взаємодії Центрально-Східної Європи. Така ситуація вимагала зважених, обережних, але водночас оперативних й ефективних кроків як з боку офіційного Чигириня, так і Варшави.

При аналізі зовнішньополітичної моделі уряду І. Виговського в часі його переорієнтації з Москви на Бахчисарай і Варшаву звертають на себе увагу спроби проведення багатовекторної політичної гри. Зокрема, ставши на шлях примирення з польським королем, український гетьман водночас намагається зберегти приязні стосунки з його супротивником – шведським королем. Більше того, Чигирин упродовж переговорного процесу з Коронаю Польською докладав значних зусиль для польсько-шведського замирення, аби тим самим не дати можливості московському керівництву вийти з Північної війни і зосередити свої військові сили проти нової українсько-польсько-кримської коаліції. Усвідомлюючи конечність польсько-шведського примирення як запоруки успіху українсько-польської унії, Чигирин упродовж весни 1658 – літа 1659 р. неодноразово переконує Варшаву в необхідності підписання миру зі Стокгольмом, навіть ціною певних поступок Карлу X Густаву¹⁰⁰.

Прикметним є і те, що й союзник гетьмана – Мегмед IV Гірей також чинив дипломатичний тиск на Варшаву з метою примирення останньої зі шведським королем і зосередженням усіх сил у боротьбі з московським царем.

Зрозуміло, що на особливу увагу при аналізі зовнішньополітичної діяльності Чигириня у час його зближення з Варшавою заслуговує московський напрямок. Адже об'єктивно склалося так, що найбільший інтерес до угоди 1658 р., крім України й Польщі, виявляла саме Москва. Насамперед слід зазначити, що з формально-правового боку Гадяцька угода не була спрямована проти Москви. Українська сторона, ймовірно, під тиском промосковськи налаштованої лівобережної старшини та козаків, наполягла на тому, щоб до тексту угоди було внесено положення, яке передбачало звільнення козацького війська від обов'язкової участі в польсько-російській війні, якщо така матиме місце¹⁰¹. Крім того, І.Виговський неодноразово висловлюється за можливість приєднання до конфедерації східно-європейських держав (а саме так у даному разі можна трактувати союз Польщі, Литви й України) та Московського царства¹⁰².

Інша річ, що, зважаючи на наявність гострого конфлікту між Москвою й Чигирином, а також серйозних суперечностей між першою та Варшавою, саме антимосковська платформа була головним геополітичним стимулом для українсько-польського зближення й водночас саме ефективні спільні політичні та військові дії сторін супроти Москви могли засвідчити життєздатність союзу Війська Запорозького та Речі Посполитої. Зокрема вже 11 грудня 1657 р. польський король у листі до нового австрійського цісаря Леопольда I зазначав, що, розчарувавшись у протекції московського монарха, "мало не всі козаки хочуть повернутися до послухенства, якщо лише військо проти Москви вишлемо (вид. авт. – В. Г.)"¹⁰³. Декілька місяців по тому, у березні 1658 р., через посла Павла Тетерю І.Виговський передає Яну Казимиру повідомлення про свою готовність об'єднати Україну з Польщею, але висуває при цьому ряд умов. Одна з них однозначно виділяє мілітарний бік справи як важливий пріоритет. Зокрема гетьман прямо говорить про те, щоб посполите рішення було готове до боротьби із царським військом, аби король видав один за другим універсали, "...а коли до третього дійде, аби на коней сідали, оскільки переконані, що без того не обійдеться..."¹⁰⁴.

Ще більш відверто про антимосковську спрямованість політики І.Виговського свідчить його декларація, отримана Яном Казимиром 30 серпня 1658 р. Зокрема у ній гетьман повідомляв про свої тверді наміри розпочати війну з Москвою та щиро допомагати польському королеві у його конфлікті з царем¹⁰⁵.

Ще одним, надзвичайно важливим зовнішньополітичним чинником, який потрібно було брати до уваги при укладенні угоди з Річчю Посполитою, була Швеція. Об'єктивно склалося так, що загальний успіх, чи, навпаки, крах Гадяцької системи значною мірою залежали від позиції Стокгольма. Адже Шведське королівство веде у зазначений період надзвичайно активну зовнішню політику й виявляє пильний інтерес до справ Центрально- та Східноєвропейського регіону. Варто принагідно пригадати, що свого часу саме військові успіхи царських та гетьманських військ на території Литви й Білорусі 1654–1655 рр. спонукали шведське керівництво відмовитися від давно планованого спільного з поляками виступу проти Москви і натомість розпочати інтервенцію в Північну Польщу¹⁰⁶. У свою ж чергу, успіхи Швеції у війні проти Польщі обумовлюють принципову зміну зовнішньополітичного курсу Московського царства, наслідком якої було згортання бойових операцій на польському фронті, пошук шляхів політичного розв'язання спірних із Річчю Посполитою проблем та оголошення царем 1656 р. війни Швеції.

Восени 1658 р. для України можливість утримання Москви від інтервенції на її землі чи успішна протидія їм були можливими лише за умови успішного розіграшу саме шведської карти. За умови швидкого примирення Польщі та Швеції й водночас утримання останньої від мирного діалогу з Москвою можна було сподіватися на нейтралізацію воєнного потенціалу царя. Добре усвідомлюючи конечність цього завдання, українське керівництво у згаданому вище листі до польського короля, переданому Тетерею, пріоритетною вимогою для успішної реалізації ідеї українсько-польського союзу називає саме необхідність підписання Варшавою миру зі Стокгольмом, причому навіть ціною певних поступок Карлу X Густаву¹⁰⁷.

Прагнучи створити сприятливі умови для реалізації нового зовнішньополітичного курсу, а саме: примирення з Річчю Посполитою та протистояння спільно з нею Москві, І.Виговський, як видно з листа С.Беневського до сенату від 7 червня 1658 р., імовірно, вже у другій половині травня через Варшаву висилає свого посла для надзвичайних повноважень – грека Теодозега (Федосія) до Карла X Густава, щоб схилити того до примирення з королем польським¹⁰⁸.

Джерела свідчать, що влітку 1658 р. визначення нових зовнішньополітичних пріоритетів для польського керівництва було першочерговим завданням точної політики, причому думки найбільш впливових польських політиків із цього приводу різко відрізнялися.

Так, арцибіскуп гнєзненський А.Лещинський закликав короля якнайшвидше укласти угоду з Військом Запорозьким, оскільки, на його думку, "...ця справа, а, відповідно, і наша безпека залежить від швидкості...". А. Лещинський переконував Яна Казимира в тому, що "...Москва хоче миру і трактувати зі шведами, щоб повернути всі сили свої на нас [...], а тому треба вжити всіх заходів для найшвидшого початку трактатів зі шведами, щоб ми могли завдяки тому вільніше діяти проти Москви"¹⁰⁹.

Аналогічної схеми зовнішньополітичних пріоритетів Речі Посполитої дотримувався і маршалок коронний, польний гетьман Є. Любомирський, котрий у листі до посла С. Беневського від 16 травня 1658 р. також наголошував на тому, що "...невідкладно слід укласти мир зі шведами і всі сили, більша частина яких відірвана [нині] і направлена проти шведів, ...об'єднати для захисту тутешнього краю (тобто України. – В. Г.)..."¹¹⁰. Гетьман був упевнений, що двір зловживає "...щасливим початком..." пересправ із козаками, "...так сильно переконаний у справжності миру з козаками, що зменшує кількість військ, які тут перебувають,

відриваючи частину їх для відправки в Пруссію"¹¹¹. На його думку, варто було, навпаки, швидше завершити бойові операції в Пруссії, всі війська повернути в Україну, а це "...немало надало б допомоги..." І.Виговському, щоб "...схилити нерішучих на наш бік...". "Коли ж залишимо ці краї такими беззахисними і з такою малою кількістю військ, – продовжував Любомирський, – то я сумніваюсь, що захоче Виговський так необережно і безрозсудливо ризикувати своїм щастям і своєю безпекою, поклавшись на таку слабку опору...". На думку гетьмана польного, І.Виговський тому радить полякам миритися зі шведами і з московитами, зберігати хоча б примарний союз із татарами, що "...не надто сподівається на свою і нашу силу..."¹¹².

Глибоко переконаним у необхідності якнайшвидшого замирення зі шведським королем і звернення усіх сил Речі Посполитої в боротьбі за Україну був і головний промотор польсько-українського союзу С. Беневський, котрий неодноразово радив Яну Казимиру прислухатися до пропозицій Виговського і погодитися на його посередництво в справі налагодження мирних контактів між Варшавою та Стокгольмом¹¹³.

Найповнішу уяву про протилежну за змістом концепцію розвитку польської зовнішньої політики в умовах повернення України під зверхність короля можна отримати з відправленого з Берліна 2 липня 1658 р. "дискурсу певної особи", авторство якого, як переконливо доводить польський історик Л. Кубаля, належало воєводі познанському Яну Лещинському, лідерові однієї з найвпливовіших партій у середовищі польського істеблішменту "групи Лещинських". Насамперед автор документа наголошував, що примирення Речі Посполитої й Війська Запорозького вкрай необхідне як одній, так і іншій стороні, а вина за те, що досі цього не досягнуто, лежить насамперед на польському керівництві.

Торкаючись зовнішньополітичних аспектів українсько-польського договору, Лещинський повністю погоджувався з вимогами Виговського щодо дотримання строгої конспірації на переговорах, щоб не довідалася про їх перебіг Москва й не уклала у відповідь мир зі шведами, "які, безперечно, хочуть погибелі польського імені"¹¹⁴. "Отож, – зазначав воєвода, – найобережніше і насамкінець зі шведами, найперше з козаками. Але трактувати так, аби переговори із одними не перешкоджали трактатам з другими, бо, напевне, як тільки з ким-небудь з тих трьох примиримося, зараз же з іншими ліпше піде". Після завершення переговорів з українською стороною Лещинський радив приступити до перемовин із Москвою, аби керівництво московське "...не образилося козацькими справами і на злість не вчинило ліги зі Швецією".

На переговорах із царськими представниками польські комісари повинні були дати ясно зрозуміти, що Річ Посполита і так ніколи б не погодилася на примирення з ними без обов'язкового повернення під владу короля України. У стосунках із царем Польща повинна неодмінно добиватися повного виведення московських військ як із території Литви, так і України. А для того, щоб заспокоїти українське керівництво стосовно польсько-московських переговорів, пояснити їм, що договір із Москвою "...змусить шведа до податливості...", успіхи на переговорах із Москвою неодмінно повинні були б сприяти успіхові у пересправах зі Стокгольмом.

Як бачимо з документа, у Варшаві з належною увагою поставилися до застережень І.Виговського, що торкалися зовнішньополітичних аспектів українсько-польського договору. Однак плани українського керівництва недостатньо враховували всю складність міжнародного становища Речі Посполитої й не містили пропозицій, які могли б істотно вплинути на розклад політичних сил на вищому щаблі тогочасної польської політичної драбини. Саме тому, незважаючи на прохання І.Виговського та переконливі аргументи С.Беневського щодо необхідності негайного перепроведення гетьманського посланця Теодозега до Стокгольма

(висловлені ним як підканцлеру А. Тщєбінському, так і особисто королю)¹¹⁵, у Варшаві визнали робити це недоцільним. У листі до І.Виговського Ян Казимир стверджував, що цей факт може бути використаний урядом Карла X Густава для того, щоб скомпрометувати польського короля в очах царя московського та посварити їх, а самому в тому стані польсько-російської незгоди "вигоду віднайти". Щодо самої ідеї польсько-шведського примирення король відгукувався позитивно, але при цьому висловлював сумнів стосовно спроможності шведського монарха йти на компроміси. А без повернення хоча б частини захоплених шведами у Пруссії замків, наголошував Ян Казимир, польська сторона на мир "...в жодному разі піти не може..."¹¹⁶.

Як видно з листів секретаря польської королеви П'єра де Нуайє від 18 та 25 серпня 1658 р. до Парижа, сейм, ознайомившись із пропозиціями шведської сторони щодо попередніх умов перемир'я (а саме: виплати 5 млн. талярів за виведення шведських військ із території Пруського королівства, Курляндії й Інфляндії), визнав їх неприйнятними й ухвалив рішення за будь-яку ціну добиватися примирення з царем московським¹¹⁷.

За таких умов після дебатів щодо стосунків із Москвою сейм ухвалив рішення погодитися на обрання московського царя на польський трон (стосовно чого принципова розмова велася вже з осені 1656 р. у рамках Віленського діалогу), але за умови прийняття ним певних кондицій, що повинні бути затверджені ним попередньою присягою. Конкретизуючи дане рішення, 25 липня 1658 р. депутати сейму від імені усіх станів Корони Польської та Великого князівства Литовського ухвалили інструкцію комісарам, призначеним для продовження переговорів з царськими послами. Щодо України інструкція передбачала передачу її земель до складу Речі Посполитої та виведення звідти усіх царських військ і залог¹¹⁸.

Згідно з постановами сейму, Ян Казимир виряджає своїх комісарів на переговори з представниками Олексія Михайловича, хоча з королівської канцелярії їм дається чітка установка не форсувати ходу переговорів, очікуючи результатів місії Беневського в Україні. Причому варто наголосити, що розвиток подій в Україні, відновлення союзницьких стосунків І.Виговського з кримським ханом, чутки про українсько-польські контакти – все це послаблювало позицію московської сторони на переговорах. Крім того, для Москви ситуація ускладнювалася й тим, що калмики, об'єднавшись із кримськими татарами, розбили значний відділ царських військ. А тому комісари з радістю доносили, що московська сторона готова уступити полякам землі аж по Смоленськ включно¹¹⁹. Король, зі свого боку, також висловлював радість із приводу приємних новин і в листі до комісарів наказав і надалі шукати вигоди для Речі Посполитої, визначивши їх головне завдання в недопущенні російсько-шведського зближення й отримання військової допомоги від царя¹²⁰.

За таких умов у боротьбі з опозицією й протидії наступу Москви Виговському, враховуючи військові та зовнішньополітичні плани Варшави, марно було сподіватися на ефективну польську допомогу. Оскільки, незважаючи на голоси в польському керівництві стосовно необхідності якнайшвидшого замирення зі Швецією та звернення всіх сил на боротьбу із царем, у Варшаві все ще сподівалися на можливість примирення з Москвою, навіть за умови переходу України з-під зверхності царя до короля. А тому, незважаючи на заклики І.Виговського, що містилися, зокрема, у його листі до Яна Казимира від 30 серпня, де він повідомляв про наміри українського керівництва розпочати війну з царем і пропонував у разі зриву польсько-російських переговорів надати Польщі військову допомогу (силами Білоруського полку Івана Нечая вдарити по московських тилах у Білорусі та Литві)¹²¹, а також звернення Карла Густава, переданого через голландського по-

сла в Берліні (цього разу попередньою умовою шведсько-польських мирних переговорів виступала вимога щодо зобов'язань Варшави не допускати в число претендентів на польську корону будь-кого з дому Габсбургів чи Романових)¹²², польське керівництво й надалі вважає Швецію ворогом номер один і своє зовнішньополітичне майбутнє бачить лише у спільному виступі з Москвою проти неї.

У крайньому разі, коли не вдасться домовитися з Москвою, польське керівництво не виключало можливості ведення війни з Росією, але планувало робити це насамперед силами, що є у розпорядженні І.Виговського. Зокрема канцлер литовський Кшиштоф Пац 10 вересня у листі до комісарів писав: "Спершу воювати в Україні через Виговського [...] у Литві зараз війна може розпочатися через Нечая, який ЙКМості 20 тис. війська запропонував..."¹²³. Але знову ж таки, як можна зробити висновок із наступних рядків листа канцлера, метою воєнної акції в Литві (яка мала короткочасний характер) було завдання змусити Москву до поступливості на переговорах, щоб після їх завершення спрямувати спільні сили проти Швеції.

Невизначеність позиції польського керівництва, наявність сильної промосковської партії на Литві спричиняє ситуацію, за якої комісари на переговорах із царськими послами погоджуються на елекцію царя¹²⁴. Отримавши 8 жовтня повідомлення від Виговського про завершення переговорів і підписання в Гадячі угоди, король був обурений поспішністю комісарів, вважаючи, що після успішного завершення пересправ із козаками не має будь-якої потреби форсувати хід розмов із царем. Більше того, на думку Яна Казимира, поспішність, по-перше, може відштовхнути від Польщі козаків і татар, "...яких можемо з приятелів наших перетворити на ворогів...", а по-друге, надані Москві гарантії перемир'я, дозволять останній прискорити вирішення справи замирення зі Швецією¹²⁵.

Долаючи спротив опозиції та плекаючи безпідставні надії на можливість спільного з царем виступу проти Швеції, польське керівництво втрачало час, необхідний для зав'язування мирних переговорів зі Стокгольмом, робило марними сподівання уряду Виговського щодо отримання дійової військової допомоги з боку Польщі. А це, у свою чергу, позбавляло Гадяцьку угоду зовнішньополітичної підтримки, що, врешті-решт, ставило під сумнів саму можливість успішної реалізації її положень.

Звичайно ж, аналізуючи тогочасний стан справ у зовнішньополітичному відомстві Речі Посполитої, потрібно мати на увазі як чинники міжнародні, так і внутрішньополітичні, які серйозним чином впливали на вибір зовнішньополітичного курсу. Насамперед, що стосується міжнародних аспектів проблеми, то тут неабиякий вплив мало австро-шведське суперництво, яке після завершення Тридцятилітньої війни набрало неабиякої гостроти. Відень був вкрай занепокоєний зростанням військово-політичної могутності Стокгольма, особливо після його грандіозних перемог 1655–1656 рр. на теренах Речі Посполитої. Крім того, Карла X Густава зв'язували союзницькі зобов'язання з французькою монархією, яка була династичним ворогом обох гілок Габсбургів. Старша – іспанська – гілка вела з Францією війну й австрійські Габсбурги були кривно зацікавлені в тому, щоб Швеція й надалі продовжувала боротьбу з Річчю Посполитою й не мала змоги надати допомоги своєму союзнику – Версальському дворові.

Як уже зазначалося вище, мотиви міжнародного плану тісно перепліталися з внутрішньополітичними реаліями. Насамперед тут ідеться про боротьбу, яка точилася при дворі Яна Казимира між французькою й австрійською партіями, що, відповідно, опиралися на підтримку та, у свою чергу, відстоювали інтереси Версаля й Відня. Зокрема, якщо королева Марія Людовика, яка репрезентувала профранцузькі настрої у королівському палаці, наполягала на замиренні зі Швецією при посередництві французького двору, активно заперечувала проти елекції мо-

сковського царя на польський трон (маючи на меті зведення на королівство представника французької правлячої династії – принца Людовіка де Конде), а також вказувала на небезпеку конфронтації з козаками й татарами в разі примирення з Москвою, то її опоненти в середовищі польського істеблішменту та офіційні представники австрійського цесарства, навпаки, наполягали, щоб Польща підписала мирний договір із Москвою та спільно виступила проти Швеції, що дозволило б не допустити посилення французького впливу не лише при польському дворі, а й взагалі в Європі. Крім того, Відень перебільшував загрозу Польщі з боку турків і татар¹²⁶. Врешті-решт, під тиском цесарського уряду, який у роки "шведського потоку" виступив політичним союзником Варшави, а в даний час розміщував на території Польщі свої військові гарнізони, Ян Казимир був змушений погодитися на продовження переговорів із Москвою та висловити запевнення стосовно того, що без згоди цесаря й інших своїх союзників по антишведській коаліції не піде на мирні переговори зі Стокгольмом¹²⁷. Далі під тиском Відня польський король скликав для обговорення цієї проблеми міжнародний конгрес у Торуні, до участі в роботі якого, крім цесаря, було запрошено також електора бранденбурзького. На конгресі розгорілася завзята боротьба між французькою партією королеви та її опонентами, підтримуваними Віденським двором. Коли Марія Людовика виступала за прискорення замирення зі Швецією, навіть за умови виплати певної грошової компенсації за звільнення пруссів, виведення з польської території австрійських військ, а також залучення на свій бік Війська Запорозького, то її супротивники намагалися не допустити польсько-шведського замирення, відкинення французького посередництва, недопущення втягування союзників Польщі в боротьбу проти Москви¹²⁸. На конгресі представникові австрійського цесаря Леопольда I баронові Ф. Лізоллі вдалося схилити на свій бік литовську партію на чолі з підканцлером литовським Нарушевичем, котрий репрезентував ті сили на Литві, які прагнули більше до угоди з Москвою, ніж зі Швецією. Крім того, на підтримку позиції Відня вдалося залучити також і воєводу познанського Я. Лещинського¹²⁹.

Неадекватність оцінки зовнішньополітичної ситуації в регіоні, відсутність єдності в політичному керівництві Речі Посполитої та протидія союзників, насамперед Австрії, заважали зосередити сили на головному на той час дипломатичному напрямі, а саме: врегулюванні взаємин зі Стокгольмом та спрямуванні сил на підтримку гадяцьких домовленостей. Це, у свою чергу, дозволяє Москві випередити Варшаву у справі примирення зі Швецією та сконцентруванні всіх своїх наявних сил на завоювання України.

Польське керівництво, хоч і вельми прагнуло повернути Україну, але насамперед сподівалося використати цей факт для посилення власних позицій, не витрачаючи зусиль на допомогу І.Виговському. Швидше навпаки, польське командування розраховує отримати від спілки з Військом Запорозьким якщо не військові, то хоч би політичні дивіденди. Зокрема канцлер литовський К. Пац 8 жовтня з-під Торуня писав Бростовському: "Завтра ЙКМось і все військо вчинить тріумф з приводу підписаного миру з козаками, аби шведи бачили, що вже хоч одного, але могутнього збули неприятеля"¹³⁰. Великий литовський гетьман П. Сапега, будуючи стратегічні плани на літо 1659 р., покладав надії на те, що основний тягар війни винесе українська армія, оскільки сили литвинів були вкрай ослаблені¹³¹. Воєвода познанський Я. Лещинський у листі до королівського секретаря Ієроніма Піноцці від 9 січня 1659 р. також акцентує увагу на можливості отримання від І. Виговського 20 тис. піхоти проти шведів¹³². Навіть С.Беневський, який чи не найліпше з-поміж усіх польських політиків орієнтувався у тогочасній обстановці в Україні, на сеймі 1659 р. ні словом не обмовився про необхідність надання допомоги українському гетьманові, натомість вказував на вигоди, які можна отримати від сполучення з козаками у боротьбі проти Москви та Швеції¹³³.

Таким чином, шкала зовнішньополітичних пріоритетів, запропонована українським гетьманом, була відкинута польським керівництвом. Натомість у Варшаві було ухвалено план, який найповніше враховував польські інтереси, але при цьому мало уваги приділяв задоволенню потреб української сторони, зокрема, щодо нейтралізації військово-політичних дій Москви. Українським козакам у планах польського уряду відводилася досить поважна роль, але при цьому абсолютно нехтувалися їх інтереси, насамперед щодо надання польської військової допомоги. До того ж зовнішньополітична гра, задумана польськими політиками, була надзвичайно складною, вимагала не лише філігранної майстерності та чіткої взаємодії всіх ланок державної влади Речі Посполитої, а й значного везіння при її реалізації. Будь-який збій у її втіленні в життя неминуче обумовлював би крах усієї комбінації.

Значно енергійніше й послідовніше в боротьбі за Україну в той час діє царський уряд. Московське керівництво вже 25 серпня (ст. ст.), отримавши повідомлення про перебіг дебатів на липневому сеймі у Варшаві, а також чутки про польсько-українські контакти, відправило послів до Швеції, розпочинаючи тим самим процес пошуку шляхів замирення з урядом Карла X Густава. Довідавшись про укладення Гадяцької угоди, цар розіслав грамоти, закликаючи до боротьби зі "зрадником Івашкою", та відправив в Україну війська під командою воеводи Г.Ромодановського. Під прикриттям військ белгородського воеводи проходять "вибори" гетьмана, в результаті яких новим українським регіментарем (щоправда, наказним) проголошується Іван Безпалій¹³⁴. Укладення перемир'я зі Швецією, якого московській стороні вдалося досягти 20 грудня 1658 р. у Вальессарі, значно випередивши в цьому відношенні поляків, дозволило відправити в Україну досить значні сили, які в середині березня 1659 р. під командою князя Олексія Микитовича Трубецького залишили Путивль і вирушили в напрямі Конотопа.

Тим часом Ян Казимир під тиском литовської партії Нарушкевича та австрійського двору наприкінці березня 1659 р. призначив нову комісію для продовження переговорів із Москвою. Тому для відбиття вторгнення в Україну царських військ під командою О.Трубецького (за одними джерелами у розпорядженні князя було 150 тис., за іншими – 200, ще іншими – 320 тис. війська) Виговський міг опертися лише на сили кримського хана, який навесні 1659 р. направив в Україну 80-тисячну орду. Варто наголосити, що хан у цей час відправив листа до польського короля, де продемонстрував добре знання внутрішньополітичної обстановки в Україні, схиляючи Яна Казимира негайно надіслати на допомогу Виговському піхоту та артилерію, оскільки чимало козаків і досі тримається Москви, й перетягти їх на свій бік можна лише за умови надання гетьману якнайшвидшої допомоги. З такою ж пропозицією до великого коронного канцлера звернувся 15 березня 1659 р. і великий візир, запитуючи одночасно про плани Корони вести війну за Україну¹³⁵.

У розпорядженні І.Виговського, згідно з підрахунками польського історика Л. Кубалі, було всього-на-всього 16 тис. вірних козаків¹³⁶. Після обоїльної присяги з ханом про братерство, яку склали сторони 24 квітня 1659 р. на Круничполі¹³⁷, військово-становище українського гетьмана істотно поліпшилося, але все ж сил було недостатньо для гарантій безпеки в умовах вторгнення в Україну царських військ на чолі з Трубецьким та військовими виступами опозиції. Тому 9 квітня з Чигирини гетьман відправляє коронному підканцлеру А. Тщєбінському листа, в якому змальовує внутрішню нестабільність в Україні, боязнь черні щойно підписаної з королівськими комісарами угоди, а також просить, аби король віднайшов способи для прискорення завершення роботи сейму та вирушав із військами в Україну "...як раніше те обіцяв зробити"¹³⁸. Але від Яна Казимира, крім корпусу під командуванням обозного коронного Анджея Потоцького (всього близько 5 тис.

жовнів), свіжих сил не надходило. І у гетьманського уряду, ймовірно, не було особливих ілюзій щодо реальності отримання швидкої військової допомоги від Речі Посполитої, оскільки звідти до Чигирини просочувалися чутки про внутрішні заворушення на теренах Корони та зав'язування там військової конфедерації¹³⁹.

Негативний резонанс від даної обставини значно підсилювався тим, що укладена в Гадячі українсько-польська унія викликала активний спротив королівської опозиції в Короні, переважної більшості литовської політичної еліти та офіційних кіл Ватикану й вищого польського духовенства, і це врешті-решт призвело до ревізії найбільш принципових положень угоди в бік звуження прерогатив Князівства Руського та нехтування українських вимог щодо вирішення конфесійних проблем. У кінцевому результаті все це позбавляло шансів на успішну реалізацію планів уряду І. Виговського. За таких умов із початком 1659 р. у той час, коли Варшава наполегливо добивається перегляду Гадяцьких статей на свою користь, у зовнішньополітичних діях Чигирини також простежуються принципово нові тенденції. Зокрема, опираючись на "братерство" із кримським ханом і ордою, гетьман відправляє Антона Ждановича до Стамбула "...к турецькому султану, говорити про те, що хоче бути в нього в підданстві і просити у нього велів людей на допомогу"¹⁴⁰. Трохи згодом, уже під час роботи Варшавського сейму, канцлер новоствореного Князівства Руського Юрій Немирич та брат гетьмана Костянтин Виговський конфіденційно зустрічаються з представником австрійського цісаря бароном Ф. Лізоллею, порушуючи питання щодо прийняття цісарем Леопольдом І України під свою протекцію та переконуючи дипломата в обопільній корисності від налагодження доброзичливих українсько-австрійських взаємин¹⁴¹. Паралельно з контактами із представником австрійських Габсбургів українські дипломати намагаються надати нового наповнення стосункам із Бранденбургом. Зокрема український канцлер запевняв представника курфюрста бранденбурзького у Варшаві, що козаки будуть підтримувати зусилля його правителя щодо забезпечення польської корони кандидату з Габсбурзької династичної лінії¹⁴² (стосовно чого існувала спеціальна домовленість між Бранденбургом і Австрійським цісарством).

Таким чином, кардинальна зміна характеру української зовнішньої політики відбувається на зламі 1657 — 1658 рр., коли в умовах загострення соціально-політичних суперечностей всередині Війська Запорозького московське керівництво намагається обмежити суверенітет Гетьманату, а царські воєводи в Україні свідомо чи підсвідомо провокують подальшу ескалацію громадянського протистояння. За таких умов уряд І. Виговського прагне відновити союзницькі стосунки з Кримським ханством, аби мати змогу залучити Орду до приборкання внутрішньої збройної опозиції. А це неминуче ставить на порядок денний зовнішньополітичної діяльності Гетьманату питання налагодження взаємин із Річчю Посполитою, оскільки між королем і ханом і надалі зберігає чинність союзна угода 1654 р., яка довела свою життєздатність навіть у трагічні для Польщі роки шведського "потопу".

Гостра зацікавленість польського керівництва в поверненні Війська Запорозького під зверхність короля, що дозволило б Варшаві рішуче перехопити стратегічну ініціативу як у протиборстві з Росією, так і Швецією, а також зміцнити позиції королівської партії всередині країни, детермінує появу найрадикальнішої за всі роки розвитку українсько-польських взаємин ідеї примирення — концепції створення Великого князівства Руського та реорганізації Речі Посполитої у федерацію трьох політичних народів, а саме: польського, литовського й руського (українського). Проект передбачав легітимацію нової еліти, котра в інституційно облаштованій двоступеневій формі організації, а саме: службова гілка — козацтво та родова — "козакуюча" шляхта, при можливості кооптації представників першої в середовище другої, імплантувалася у лицарський загаль Речі Посполитої.

Неможливість же реалізації проекту, втіленого в Гадяцькій угоді 1658 р. та призваного врешті-решт ліквідувати головні польсько-українські суперечності, обумовлювалась як спротивом внутрішньої опозиції в Короні Польській, Великому князівстві Литовському та Україні, так і протидією сил зовнішніх. З одного боку, становий егоїзм польської шляхти не дозволяв допустити реєстрове козацтво як народу політичного до повноцінного політичного життя республіки та порушення монопольних прав шляхти у сфері соціальних і поземельних відносин. З другого, — рядове козацтво, побоюючись потрапити в число "виписчиків", не бажало різкого соціального й політичного піднесення своїх учорапних соратників у боротьбі з польською шляхтою. Цілком реальною видавалася і загроза втрати здобутої у роки революції "правом шаблі" земельної власності. Вважала себе обділеною і частина "старинного" козацтва, незадоволеного істотним посиленням у Війську Запорізькому позицій клану Виговських і наближених до нього осіб. Ще одну частину козацтва не задовольняла військово-політична співпраця офіційного Чигирини з Кримом. На зовнішньополітичній арені рішуче виступало проти Гадяцької угоди московське керівництво, яке з осені 1658 р. розпочало збройну інтервенцію на Лівобережжі. Активно протидіяла ратифікації ухваленого під Гадячем блоку постанов церковно-релігійного спрямування, передовсім щодо ліквідації церковної унії, римська курія.

Усвідомлення малоперспективності сподівань на успішне проходження угоди 1658 р. через вальний сейм і наступну за цим реалізацію його постанов на практиці підштовхнуло українське керівництво до налагодження контактів з Оттоманською Портою та імперією Габсбургів як можливих альтернатив гадяцькому зовнішньополітичному курсу. Однак несприятлива геополітична кон'юнктура середини 1659 р. завадила українській еліті вийти з біполярної за своїм змістом моделі зовнішньополітичної діяльності — крах Гадяцької угоди з Річчю Посполитою призвів до зростання в Україні, а особливо на Лівобережжі, промосковських настроїв і підпадання Війська Запорізького під вплив Москви. За таких умов справа означення політико-соціальних прав козацької еліти знову потрапляє у фокус українсько-російських взаємин.

¹ Детальніше про це див.: *Горобець В.* Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654–1665. — К., 2001. — С.87–118.

² Там само.

³ Цит. за: *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. — К., 1966. — Т. 9. — Ч. 2. — С. 1172.

⁴ Детальніше див.: *Качмарчик Я.* Гетьман Богдан Хмельницький. — Перемишль; Львів, 1996. — С. 298–299.

⁵ *Смолій В. А., Степанков В. С.* Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. — К., 1995. — С. 435.

⁶ *Kubala L.* Wojna moskiewska. R. 1654–1655// *Szkice Historyczne.* — Kraków, 1910. — Ser.3. — S. 232; *Wójcik Z.* Polska i Rosja wobec wspólnego niebezpieczeństwa szwedzkiego w okresie wojny północnej 1655–1660 // *Polska w okresie drugiej wojny północnej 1655–1660.* — Warszawa, 1957. — Т. 2. — S. 68.

⁷ Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России. — К., 1911. — Вып. I. — С. 39–51.

⁸ *Санин Г. А.* Отношения России и Украины с Крымским ханством в середине XVII века. — М., 1987. — С. 178.

⁹ *Галактионов И. В.* Из истории русско-польского сближения в 50–60-х годах XVII века (Андрусовское перемирие 1667 года). — Саратов, 1960. — С. 40–41.

¹⁰ Зокрема саме таким чином діяв королівський комісар на переговорах із Військом Запорозьким чернігівський воевода К. Тишкевич, який у середині травня в черговий раз намагався схилити українського гетьмана до миру з королем і республікою // Див.: *Грушевський М. С.* Зазнач. праця. — С.1219.

¹¹ Цит. за: *Грушевський М. С.* Зазнач. праця. — С. 1205.

¹² Акты Юго-Западной России (далі — Акты ЮЗР). — СПб., 1892. — Т. 15. — № 3. — С. 117–133.

¹³ *Смолій В. А., Степанков В. С.* Зазнач. праця. — С. 445.

- ¹⁴ Документи Богдана Хмельницького (1648–1658). – К., 1961. – № 880. – С. 502; № 888. – С. 511; № 896. – С. 522–523 та ін.
- ¹⁵ *Gawlik M.* Projekt unji rosyjsko-polskiej w drugiej połowie XVII w. – Warszawa, 1957. – Т.1. – С. 83; *Wójcik Z.* Op. cit. – С. 347.
- ¹⁶ Жерела до історії України-Руси. – Л., 1911. – Т. XII. – № 470. – С. 376–379; Archiwum Główny Akt Dawnych w Warszawie (далі – AGAD). – Lib. leg. 33. – Vol. 106 v. – 109 v.
- ¹⁷ Dział rękopisów Biblioteki Czartoryjskich w Krakowie (далі – Czart.) – 368. – Nr. 4. – P. 19.
- ¹⁸ Czart. – 386, – Nr. 1. – P. 1–6.
- ¹⁹ *Wójcik Z.* Op. cit. – С. 351.
- ²⁰ Цит. за: *Крип'якевич І.* Богдан Хмельницький. – Львів, 1991. – С. 321–322.
- ²¹ *Gawlik M.* Op. cit. – С. 96–98; *Kubala L.* Op. cit. – С. 60–61.
- ²² *Качмарчик Я.* Зазнач. праця. – С. 301.
- ²³ Цит. за: *Цибульський В.* Переяславська угода 1654 року в зарубіжній історіографії. – Рівне, 1993. – С. 56.
- ²⁴ *Липинський В.* Україна на переломі (Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті) // Твори. – Філадельфія, 1991. – Т. 3. – С. 40–45.
- ²⁵ *Смолій В., Степанков В.* Правобережна Україна у другій половині XVII–XVIII ст.: проблема державотворення. – К., 1993. – С. 21; *Їх же.* Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). – К., 1999. – С. 195.
- ²⁶ *Wójcik Z.* Op. cit. – С. 368.
- ²⁷ Цит. за: *Грушевський М. С.* Зазнач. праця. – С. 1237.
- ²⁸ *Санин Г. А.* Отношения России и Украины с Крымским ханством... – С. 181; *Грушевський М. С.* Зазнач. праця. – С. 1237.
- ²⁹ Див.: *Флоря Б. Н.* От Потопа до Вильна. Русская политика по отношению к Речи Посполитой в 1655–1656 гг. // *Kwartalnik Historyczny.* – 2003. – R. CX. – 2003. – № 2. – С. 40.
- ³⁰ Там само. – С. 42.
- ³¹ Там само. – С. 43.
- ³² Архив ЮЗР. – К., 1908. – Ч. III. – Т. 6. – № 56. – С. 127–128.
- ³³ Там само. – № 17. – С. 129.
- ³⁴ *Оляничин Д.* Опис подорожі шведського посла на Україну // Зап. НТШ. – Львів, 1937. – Т. 154. – С. 47.
- ³⁵ Архив ЮЗР. – Ч. III. – Т. 6. – С. 201–207.
- ³⁶ Там само. – № 84. – С. 201–207.
- ³⁷ Там само.
- ³⁸ *Грушевський М. С.* Зазнач. праця. – С. 1350.
- ³⁹ Российский государственный архив древних актов (далі – РГАДА). – Ф. 79: Сношения с Польшей. – Оп. 1 (1657). – № 15. – Л. 40–41.
- ⁴⁰ Акты ЮЗР. – СПб., 1861. – Т. 3. – № 869. – С. 568.
- ⁴¹ Русская историческая библиотека (далі – РИБ). – СПб., 1884. – Т. 4. – С. 1240.
- ⁴² Акты ЮЗР. – СПб., 1863. – Т. 4. – № 69. – С. 126.
- ⁴³ Там само. – Т. 3. – № 869. – С. 569.
- ⁴⁴ Там само. – С. 570.
- ⁴⁵ Там само. – С. 569.
- ⁴⁶ Див.: *Заборовский Л. В.* Великое княжество Литовское и Россия во время польского Потопа. – М., 1994. – С. 229.
- ⁴⁷ Акты ЮЗР. – СПб., 1879. – Т. 11. – Прибавление № 1. – С. 702.
- ⁴⁸ Там само. – С. 695–696; Акты ЮЗР. – Ч. III. – Т. 6. – № 106. – С. 313; Жерела. – Т. 12. – № 598. – С. 508.
- ⁴⁹ Архив Института истории Украины НАН Украины. – Оп. 3. – Спр. 19. – Арк. 12; *Смолій В., Степанков В.* Правобережна Україна у другій половині XVII–XVIII ст... – С. 25.
- ⁵⁰ Акты ЮЗР. – Т. 3. – № 869. – С. 576–580.
- ⁵¹ Акты ЮЗР. – Т. 11. – Прибавление № 2. – С. 714–718; 749–756; Документи Богдана Хмельницького. – № 445. – С. 582; № 458. – С. 597–598; № 464. – С. 606–608; № 465. – С. 608–609; № 466. – С. 609–610; № 467. – С. 610–611; № 468. – С. 611–613; № 469. – С. 614; № 472. – С. 616–617; № 473. – С. 617–618; Непубліковані листи Богдана Хмельницького 1650–1657 рр. // Зап. НТШ. – Т. 149. – С. 182–188.
- ⁵² Архив ЮЗР. – Ч. III. – Т. 6. – № 52. – С. 296–297.
- ⁵³ Там само.

- ⁵⁴ Синбирский сборник. – М., 1845. – Т.1. – Ч.2. – № 19. – С. 56.
- ⁵⁵ Акты ЮЗР. – Т. 11. – Прибавление № 1. – С. 682.
- ⁵⁶ Там само. – Т. 3. – № 869. – С. 573. *Kubala L.* Wojna brandenburska i najazd Rakoczego w roku 1657. – Lwów, 1917. – Ser.5. – S. 194.
- ⁵⁷ Monumenta Hungariae Historica, Diplomatoria. – Budapeste, 1874. – Т. XXIII. – S. 545–546.
- ⁵⁸ Акты ЮЗР. – Т. 4. – С. 22–23; Т. 7. – С. 186; Т. 11. – С. 801; та ін.
- ⁵⁹ Див.: *Грушевський М. С.* Знач. праця. – С. 1364.
- ⁶⁰ Там само.
- ⁶¹ Див.: *Kubala L.* Wojna brandenburska i najazd Rakoczego w roku 1657. – Warszawa, 1917. – S. 295–298; Памятники, изданные Киевской комиссией (далі – ПКК). – К., 1898. – Т.3. – С. 242–245.
- ⁶² *Kaczmarczyk J.* Bogdan Chmielnicki na tle stosunków polsko-ukrainskich: proba przełamania stereotypu // Богдан Хмельницький та його доба. – К., 1996. – С. 28.
- ⁶³ Дет. про це див.: *Kubala L.* Wojna brandenburska... – S. 199; *Грушевський М. С.* Знач. праця. – С. 1398–1400.
- ⁶⁴ Monumenta Hungariae Historica, Diplomatoria. – Т. XXIII. – S. 545–546.
- ⁶⁵ Жерела. – Т. 6. – С. 233; *Litterae nuntiorum apostolicorum historiam Ucrainae illustrantes collegit...* – Rome, 1962. – Vol. IX. – P. 80–81.
- ⁶⁶ *Latorisic albo Kroniczka Joachima Jerlicza.* – Warszawa, 1853. – Т. 2. – S. 5.
- ⁶⁷ Див.: *Горобець В. М.* Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини другої половини XVII–першої чверті XVIII ст. – К., 1995. – С. 20–24.
- ⁶⁸ *Czart.* – 1656. – S. 546; *Гарасимчук В.* Матеріали до історії козащини XVII віку. – Львів, 1994. – С. 40–41; *Мицик Ю. А.* Джерела до історії України 1654–1657 рр. у фондах польських архівосховищ // Архіви України. – № 2. – С. 60.
- ⁶⁹ Из рукописей Е. В. Барсова // ЧОИДР. – 1884. – Ч. 2. – Отд. V. – № 2. – С. 3.
- ⁷⁰ Цит. за: *Смолій В. А., Степанков В. С.* Правобережна Україна... – С. 25.
- ⁷¹ Там само.
- ⁷² Акты ЮЗР. – Т. 7. – С. 187.
- ⁷³ Там само. – С. 188–189, 193.
- ⁷⁴ Там само. – Т. 4. – С. 51, 78 та ін.
- ⁷⁵ Див.: *Горобець В. М.* Запорозький Кіш у політичній структурі козацької України (друга половина XVII – початок XVIII ст.) // Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній самосвідомості. – К.; Запоріжжя, 1997. – С. 33–43.
- ⁷⁶ *Czart.* – 399. – S. 255; *Kubala L.* Wojny duńskie i pokój oliwski. 1657–1660. – Lwów, 1922. – Ser.6. – Dod. XIV.
- ⁷⁷ *Kubala L.* Wojny duńskie... – S. 443.
- ⁷⁸ Акты ЮЗР. – Т. 4. – С. 145–164; ПКК. – Т. 3. – С. 345–346; *Костомаров Н. И.* Гетманство Выговского // Исторические монографии и исследования. – СПб., 1872. – Т. 2. – С. 75–78.
- ⁷⁹ Акты ЮЗР. – Т. 10. – С. 242–243; Т. 11. – С. 764–765.
- ⁸⁰ Див.: *Русская историческая библиотека.* – СПб., 1884. – Т. 8. – С. 1240; *Горобець В. М.* Від союзу до інкорпорації... – С. 16–17.
- ⁸¹ Див.: *Czapliński W.* Proby reform państwa w czasie najazdu szwedzkiego // Polska w okresie drugiej wojny północnej 1655–1660. – Warszawa, 1957. – Т. 1. – S. 303–329.
- ⁸² *Кордуба М.* Боротьба за польський престіл по смерті Володислава IV // Жерела до історії України-Руси. – Львів, 1911. – Т. 12. – С. 55–58; *Kubala L.* Jerzy Ossoliński. – Lwów, 1883. – S. 206–230; *Suzyn F. E.* Between Poland and the Ukraine: The dilemma of Adam Kysil. 1600–1653. – Harvard, 1985. – P. 160–163; *Качмарчик Я.* Знач. праця. – С. 87–90; *Смолій В. А., Степанков В. С.* Українська державна ідея... – С. 42–44.
- ⁸³ РГАДА. — Ф. 124: Малороссийские дела. – Оп. 6. – Д. 15.
- ⁸⁴ *Kubala L.* Wojny duńskie... – S. 443.
- ⁸⁵ *Czart.* – 388. – № 188. – К. 383; *Kubala L.* Wojny duńskie... – S. 446.
- ⁸⁶ *Kubala L.* Wojny duńskie... – S. 443. – Dod. XVIII.
- ⁸⁷ Щоправда, залишається незрозумілим його твердження стосовно того, що І. Виговський, “...поляк за походженням, вимагав повернення давніх стосунків, через що ускладнював собі досягнення замірів...” – *Czart.* – 388. – № 188. – К. 383; *Kubala L.* Wojny duńskie... – S. 446.
- ⁸⁸ *Kubala L.* Wojny duńskie... – S. 106.
- ⁸⁹ *Walewsky A.* Historia wyzwolonej Rzeczypospolitej wpaдукnej pod jarmo domowe. – Kraków, 1886. – Т. 1. – S. 3–4.
- ⁹⁰ Ibid. – S. 5.

- ⁹¹ Ibid – Т. 1. – С. 5.
- ⁹² Kubala L. Wojny duńskie... – S. 107.
- ⁹³ Ibid.
- ⁹⁴ Walewsky A. Op. sit. – Т. 1. – Dod. IV.
- ⁹⁵ Костомаров Н. И. Зазнач. праця. – Т. 2. – С. 75–78.
- ⁹⁶ Kubala L. Wojny duńskie... – S. 128.
- ⁹⁷ Ibid. – Dodat. XXI. – S. 547.
- ⁹⁸ Ibid.
- ⁹⁹ Ibid. – S. 548.
- ¹⁰⁰ Czart. – 399. – P. 255; ПКК. – Т. 3. – С. 267.
- ¹⁰¹ Czart. – 402. – S. 281–290; Гарасимчук В. Матеріали до історії козащини.. – С. 112–119.
- ¹⁰² Див.: Акты ЮЗР. – Т. 4. – С. 163–165.
- ¹⁰³ Цит. за: Walewsky A. Op. sit. – S. 23–24.
- ¹⁰⁴ Czart. – 399. – S. 255; Kubala L. Wojny duńskie... – Dod. XIV.
- ¹⁰⁵ Kubala L. Wojny duńskie... – Prim. 83. – S. 447.
- ¹⁰⁶ Stade A. Geneza decyzji Karola X Gustawa o wojnie z Polską roku 1655 // Studia i materiały do historii wojskowości. – XIX. – Cz. 2. – 1973. – S. 90; Wójcik Z. Historia dyplomacji polskiej... – S. 176.
- ¹⁰⁷ Czart. – 399. – S. 255.
- ¹⁰⁸ ПКК. – Т. 3. – С. 267.
- ¹⁰⁹ Там само. – С. 234–236.
- ¹¹⁰ Там само. – С. 255.
- ¹¹¹ Там само.
- ¹¹² Там само. – С. 257–259.
- ¹¹³ Наприклад, див.: ПКК. – Т. 3. – С. 267–268.
- ¹¹⁴ Kubala L. Wojny duńskie... – S. 544.
- ¹¹⁵ ПКК. – Т. 3. – С. 270, 282.
- ¹¹⁶ Kubala L. Wojny duńskie... – Dod. XVI.
- ¹¹⁷ Ibid. – S. 446.
- ¹¹⁸ Czart. – 387. – № 7. – S. 31; Kubala L. Wojny duńskie... – Dod. XXVI.
- ¹¹⁹ Czart. – 387. – № 13. – S. 65.
- ¹²⁰ Kubala L. Wojny ducskie... – S. 13.
- ¹²¹ Czart. – 387. – № 21. – S. 111
- ¹²² Ibid. – 387. – № 14. – S. 71.
- ¹²³ Czart. – 387. – № 19. – S. 97; Kubala L. Wojny duński... – Dod. XXXVI.
- ¹²⁴ Kubala L. Wojny duńskie... – S. 143.
- ¹²⁵ Ibid. – Dod. XXXVII.
- ¹²⁶ Walewsky A. Op. sit. – Т. 1. – S. 18.
- ¹²⁷ Ibid. – S. 19–20.
- ¹²⁸ Ibid. – S. 82, 86–87.
- ¹²⁹ Ibid. – S. 99.
- ¹³⁰ Czart. – 387. – S. 229.
- ¹³¹ Walewsky A. Op. cit. – S. 128.
- ¹³² Czart. – 388. – № 249. – S. 602; № 266. – S. 676.
- ¹³³ Kubala L. Wojny duńskie... – S. 252–253.
- ¹³⁴ Czart. – 402. – S. 309.
- ¹³⁵ Kubala L. Wojny duńskie... – S. 460.
- ¹³⁶ Ibid. – S. 156.
- ¹³⁷ ПКК. – Т. 3. – С. 332.
- ¹³⁸ Ossol. – № 189. – S. 1073.
- ¹³⁹ Kubala L. Wojny duńskie... – S. 157.
- ¹⁴⁰ Акты ЮЗР. – Т. 4. – С. 226, 230.
- ¹⁴¹ Pribram F. A. Die Berichte F. von Lisolla. – Wien, 1887. – S. 519.
- ¹⁴² Kubala L. Wojny duńskie... – S. 484–485.

In the article the author analyses the tendencies of development of the foreign policy of Bohdan Khmel'nyts'kyi and Ivan Vyhovs'kyi hetman governments from the time of the alliance treaty with Moscow in 1654 till the breakdown of the Hadiach treaty with Rich Pospolyta in 1659.